

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Риторика та ділове спілкування

Методичні вказівки до практичних занять
для студентів денної форми навчання
напряму підготовки 7.13010201 «Соціальна робота»

Затверджено на засіданні
кафедри філології
Протокол № 7
від «27» листопада 2014 р.

Чернігів ЧНТУ 2015

Риторика та ділове спілкування. Методичні вказівки до практичних занять для студентів денної форми навчання напряму підготовки 7.13010201 «Соціальна робота». – Чернігів: ЧНТУ, 2015. – 83 с.

- Укладач: Колотова Оксана Олександрівна,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філології ННІ права і соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного
університету
- Відповідальна
за випуск: Іванишина В.П., завідувач кафедри філології ННІ
права і соціальних технологій Чернігівського
національного технологічного університету, кандидат
педагогічних наук, доцент
- Рецензент: Бараненкова Н.А., кандидат філологічних наук, доцент
кафедри іноземних мов Чернігівського національного
технологічного університету

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
1 Предмет, завдання та значення курсу риторики	6
1.1 Вирішувані питання	6
1.2 Короткі теоретичні відомості.....	6
1.3 Вправи	7
2 Види красномовства.....	8
2.1 Вирішувані питання	8
2.2 Короткі теоретичні відомості.....	9
2.3 Вправи	12
3 Розвиток ораторського мистецтва у стародавньому світі.....	12
3.1 Вирішувані питання	12
3.2 Короткі теоретичні відомості.....	13
3.3 Вправи	22
4 Формування нових засад європейського ораторського мистецтва в епоху середньовіччя	23
4.1 Вирішувані питання	23
4.2 Короткі теоретичні відомості.....	23
4.3 Вправи	24
5 Шляхи українського ораторського слова.....	25
5.1 Вирішувані питання	25
5.2 Короткі теоретичні відомості.....	26
5.3 Вправи	28
6 Сучасний етап риторики.....	28
6.1 Вирішувані питання	28
6.2 Короткі теоретичні відомості.....	29
6.3 Вправи	31
7 Методика та етапи підготовки промови	32
7.1 Вирішувані питання	32
7.2 Короткі теоретичні відомості.....	32
7.3 Вправи	33
8 Логіка як засіб виховання культури мислення.....	38
8.1 Вирішувані питання	38
8.2 Короткі теоретичні відомості.....	38
8.3 Вправи	39
9 Елементи художності та літературні прийоми в мові оратора.....	42
9.1 Вирішувані питання	42
9.2 Короткі теоретичні відомості.....	42

Риторика та ділове спілкування

9.3 Вправи	44
10 Техніка промови та зовнішня культура оратора	50
10.1 Вирішувані питання	50
10.2 Короткі теоретичні відомості.....	50
10.3 Вправи	52
11 Оратор і аудиторія. Тип і форма промов	56
11.1 Вирішувані питання	56
11.2 Короткі теоретичні відомості.....	56
11.3 Вправи	61
12 Загальна і фахові риторики. Фахова риторика та ділове спілкування.....	63
12.1 Вирішувані питання	63
12.2 Короткі теоретичні відомості.....	63
12.3 Вправи	63
Рекомендована література	65
Додаток.	69

ВСТУП

Дисципліна “Риторика та ділове спілкування” відноситься до нормативних дисциплін циклу професійної та практичної підготовки. Вивчення дисципліни спрямоване на підготовку майбутніх фахівців до практичної діяльності на підприємствах та в установах і розуміння ними принципів їх діяльності.

Мета вивчення курсу “Риторика та ділове спілкування” - оволодіння основами елоквенції та риторичної культури, опанування загальними принципами якісного мовлення, оптимального спілкування і набуття практичних навичок у сфері ораторського мистецтва.

Завдання курсу:

- осмислити риторичну скарбницю людства як науку і мистецтво, дати вагоме уявлення про місце риторики в процесі розвитку людської цивілізації, відтворити інтелектуально-духовні обрії шляхів розвитку українського ораторського слова;

- ознайомити студентів з риторичними жанрами, ґрунтовно прослідкувати психолого-педагогічні аспекти ролі та місця оратора в суспільстві, його спілкування з аудиторією, в майстерності сполучати емоційне та логічне в промовах;

- сформувати у студентів відповідні професійні навички в мистецтві усної переконуючої комунікації (вміння вести дискусію, конструктивно-інтелектуальну бесіду, створити промову-експромт, цікаво полемізувати);

- сформувати у студентів певні риторські навички стосовно дикції, тембру голосу, інтонації тощо.

Студенти повинні **знати**:

- загальні теми, що стосуються історичних екскурсів розвитку красномовства та його жанрів;

- шляхи становлення ораторського мистецтва в античний період, епоху Відродження та в сучасному суперечливому світі;

- формування інтелектуально-духовних засад риторичної науки на теренах України;

- функції ораторського мистецтва в сучасному українському суспільстві.

Студенти повинні **вміти**:

- підготувати промову, виступ чи наукову доповідь на вказану тему;

- вести інтелектуальну бесіду, дискусію, полемізувати;

- спілкуватися з аудиторією, адекватно реагувати на запитання слухачів.

Змістовий модуль I. Загальна характеристика риторики як науки **1 Предмет, завдання та значення курсу риторики**

1.1 Вирішувані питання

- Поняття "риторика", "красномовство", "ораторське мистецтво".
- Предмет риторики.
- Зв'язок риторики з філософією, логікою, психологією, лінгвістикою, поетикою, естетикою, теорією і практикою комунікації, педагогікою тощо.
- Уміння переконувати — необхідна умова успішної діяльності.
- Основні навички та вміння оратора.
- Шляхи оволодіння риторичною майстерністю.

1.2 Короткі теоретичні відомості

Значення терміна "риторика" і його концепт виразніше проступає через його опозицію до інших термінів. Риторика — мистецтво прозової мови, тоді як поетика — мистецтво поетичної мови, хоча кожний з термінів поширив свій вплив і на "сусіда": є риторика поетичної мови і поетика прозової мови. Риторика — це гарна або прикрашена мова, тоді як звичайна практична мова спеціальних прикрас не має. Риторика — це наука породження тексту, тоді як герменевтика — наука розуміння тексту. Лінгвістична риторика — це правила побудови мовлення на рівні фраз і понадфраз, це вчення про типи переносних значень, тропи і фігури та соціальне функціонування тексту як цілісних семіотичних (знакових) утворень.

Сучасна риторика як наука переконання засобами мови виходить далеко за межі публіцистичних промов. Вона має широке застосування в найрізноманітніших ситуаціях мовного спілкування як усього соціуму, так і окремих мовців.

Традиційно риторику сприймають як науку про красномовство. Однак у сучасному мовознавстві з'явилося і поняття "дискурсивна риторика", тобто риторика дискурсу як щоденного мовного спілкування в соціумі. Саме така риторика має перспективу широкого застосування у сучасному українському суспільстві, тому що вона з риторики красномовства транспортує технологічний апарат побудови висловлювань і текстів для мовного спілкування нашо-день у різних сферах життя.

Сприймаючи мову просто як засіб спілкування, ми, на жаль, спрощуємо і мову, і мовну свідомість, і свій мовний образ, тому що забули, що мова — це

дар розуму і серця, яким треба користуватися майстерно, по-мистецькому. Залежно від того, що говорити і кому, риторика відповідає на питання, як говорити, для чого і де.

1.3 Вправи

1.3.1 Прочитайте мікротекст та визначте роль ораторського мистецтва в професійній діяльності. Назвіть професії, для яких мистецтво переконувальної комунікації становить її фундамент.

У наш час в умовах жорсткої конкуренції та складних соціальних обставин відбувається різноманітне спілкування у діловій сфері життя, у процесах просування товарів чи послуг на ринок. Це потребує певної риторики саме цих процедур. Адже за традиціями нашого суспільства успіх багато в чому залежить від вміння домовлятися, налагоджувати корисні зв'язки, підтримувати конструктивну комунікацію між різними структурами менеджменту. У діловій сфері визначаються такі риторичні ситуації: бесіда при працевлаштуванні, самопрезентація, резюме, ділові переговори, техніка продажу, риторика PR-кампаній, реклама, корпоративна презентація, спілкування на рівні вертикально-горизонтальних зв'язків, ділова нарада, збори, конференція, торги, діловий конфлікт. Актуальною темою бізнес-риторики є телефонний маркетинг, який існує у багатьох ділових структурах в якості провідного засобу зв'язку із партнерами, підтримки комунікативних контактів. Також важливою складовою сучасних комунікативних технологій, яка вирішує зрештою успіх кожної корпорації в її комунікативній сфері, є риторика лідерства.

1.3.2 Дайте відповіді на питання та проілюструйте їх прикладами з літератури.

Що означають терміни “риторика”, та “елоквенція”?

З якими науками пов'язана риторика і в чому простежується цей зв'язок?

Що вирішує успіх промови – талант чи праця?

1.3.3 Доведіть істинність наведених думок, проілюструвавши їх прикладами з різних галузей професійної діяльності.

Обмін словами – це ще не розмова (Р. Доценко);

Мова довга не є добром (Данило Заточник);

Мова – жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування (Панас Мирний);

Слово формує світ. Спотворене слово спотворює його (Павло Мовчан);

Слово – зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати (Максим Рильський).

1.3.4 Доберіть максимальну кількість українських прислів'їв про слово, мовлення, спілкування та прокоментуйте їх.

1.3.5 Переконайте опонента, що: “Поетами народжуються, а ораторами стають” (Цицерон).

1.3.6 Робота в групах. Придумайте рекламу курсів з риторики для жителів нашого міста. При цьому продемонструйте своє розуміння важливості риторичних знань та вмінь.

- а) реклама на телебаченні;
- б) радіореклама;
- в) візуальна реклама;
- г) реклама на вулиці.

2 Види красномовства

2.1 Вирішувати питання:

- Класифікації красномовства.
- Красномовство судове (юридичне),
- Красномовство академічне: лекція, наукова доповідь, наукове повідомлення, науковий огляд, науковий диспут,
- Красномовство соціально-політичне красномовство: доповідь, промова (політична, мітингова, агітаційна),
- Красномовство богословсько-церковне красномовство: проповідь-розповідь, проповідь-слово, проповідь повчання, бесіда-тлумачення,
- Красномовство суспільно-побутове красномовство (ювілейна промова, привітальна промова, доповідь на зборах, застільне слово, поминальне (надгробне) слово).

2.2 Короткі теоретичні відомості

Види й роди ораторського мистецтва поділяються на такі, що викладені в монологічній і діалогічній формах. П. Сопер вважав, що існує два види красномовства: інформаційне та агітаційне. Інші вчені виділяють п'ять різновидів красномовства:

- юридичне (судове);
- академічне;
- політичне;
- церковне;
- суспільно-побутове.

Відомі спроби виділити 10 різновидів красномовства:

- соціально-політичне;
- парламентське;
- академічне;
- соціально-побутове;
- судове;
- лекційно-пропагандистське;
- дипломатичне;
- військове;
- рекламне;
- церковно-богословське.

Соціально-політичне красномовство вважається найдавнішим родом красномовства, найвидатнішими представниками якого були Цицерон, Сократ та інші оратори античності пізнішого часу. У наш час цей різновид красномовства зустрічаємо на зборах, мітингах, засіданнях Верховної Ради і місцевих Рад народних депутатів.

Парламентське красномовство. Світовий досвід учить: ступінь розвитку політичного монологу свідчить про ступінь розвитку демократії в суспільстві. Демократія – це не тільки сукупність процедур і їх застосування, але й взаємодія між різними політичними партіями, громадськими рухами.

Політична мова взагалі і парламентська зокрема – це особлива знакова система, призначена для досягнення консенсусу, прийняття і обґрунтування політичних і соціально-політичних рішень в умовах плюралістичного суспільства, в якому людина є суб'єктом політичної дії.

Академічне красномовство. Творцями українського академічного красномовства були видатні науковці й письменники Феофан Прокопович, Іоаникій Галятовський, Григорій Сковорода, Петро Могила. Під терміном академічне треба розуміти строго наукове за характером

красномовство, основними рисами якого є глибока аргументованість, висока логічна культура, строгий мовний виклад, вживання великої кількості спеціальної термінології. Академічне красномовство поділяється на три різновиди:

- власне академічне (наукова доповідь, реферат, огляд);
- вузівське красномовство (лекція);
- шкільне красномовство (розповідь, бесіда, опис тощо).

Справжній розквіт мистецтва публічного слова нерелігійного напряму в Україні пов'язаний з розвитком університетського красномовства.

Соціально-побутове красномовство охоплює соціально значущі побутові ситуації. Воно відображає певні суспільні відносини, разом з тим є втіленням давніх звичаїв, народних традицій. Сюди належать ювілейна промова, застільне слово, або тост, надмогильна промова. Серед них тост і надмогильна промова належать до дуже давніх явищ мовної культури, що у більшості народів з'явилися разом з формуванням у них певного способу життя.

Судове красномовство – це один із найдавніших видів ораторського мистецтва, що розвинувся ще в Стародавній Греції. В Україні воно почало активно розвиватись в II пол. XIX ст. (з появою судових органів).

Судовий стиль характеризується чітким вираженням мети, відсутністю штучної розпливчастості, манірності, доступністю у сприйнятті, умінням доцільно використовувати художню літературу, засоби психологічного впливу на слухачів. Судова промова має своїм об'єктом певну особу чи групу осіб, а точніше – скоєний ними злочин.

Розрізняють такі різновиди судових промов:

- прокурорська;
- адвокатська;
- самозахисна;
- промова громадського обвинувача;
- промова захисника.

Лекційно-пропагандистське красномовство активно розвивалось у 30–80-ті роки XX ст., але у 90-ті роки у зв'язку з глибокими соціально-політичними зрушеннями переживає певний кризовий період.

Цей вид ораторського мистецтва включає три основні підвиди:

- науково-теоретичні лекції;
- науково-популярні лекції (лекція-концерт, кінолекція, лекція-екскурсія);
- науково-методичні лекції.

У кожному з цих видів красномовства наукові проблеми розглядалися у трьох видах аудиторій: спеціалістів, неспеціалістів, спеціалістів-лекторів (методистів).

Дипломатичне красномовство розвивається в тих країнах, які проводять активну державотворчу політику. Українське дипломатичне красномовство зазнавало розквіту в різні періоди державного будівництва, зокрема за часів Богдана Хмельницького, Запорозької Січі, а також у період розбудови незалежної України у 90-і роки ХХ ст.

Дипломатична промова – суто офіційний виступ особи, що є представником певної держави. Мета дипломатичної промови – досягти максимального взаєморозуміння між державами, утілити в життя плани про активне співробітництво на вигідних умовах.

Дипломатичне красномовство почало активно розвиватися в Україні після здобуття нею незалежності. Воно включає в себе такі два основні види:

- промова на міжнародній конференції;
- промова в процесі дипломатичного акту.

Військове красномовство веде своє походження з найдавніших часів. Руські князі та воєводи неодмінно звертались до своїх дружин перед виступом у похід, перед початком битви. „Слово о полку Ігоревім” містить промову Ігоря Святославовича перед вирішальною битвою з половцями. У „Повісті минулих літ” можемо познайомитися з промовою Святослава Ігоревича до дружинників.

У наш час у галузі воєнного мистецтва використовуються різні види красномовства. Максимально лаконічна промова має виразно патріотичний характер, вона небагатослівна, позбавлена образних прикрас і завжди одухотворена ідеєю героїзму, вимагає від солдат мужності, вірності своїй Батьківщині. Однією із особливостей військової промови є те, що вона не підлягає обговоренню. Військове красномовство має такі різновиди:

- промова-наказ;
- інструктивна промова;
- виступ на військово-політичну тему;
- промова-заклик.

Мова військових відзначається лаконізмом, наближеністю до розмовного стилю, насиченістю прислів'ями, приказками, цікавими випадками з життя.

Рекламне красномовство – це один із різновидів соціального красномовства, що активно розвивається в країнах Західної Європи, Америки і тільки починає свій розвиток в Україні. Українська реклама ще існує переважно в усній формі.

Церковно-богословське красномовство також є одним з найдавніших і не тільки в Україні. Основним його різновидом є проповідь. Вона сповнена

вірою у втілення абсолютної істини, хоч і не виключає роздумів слухачів над смислом життя.

2.3 Вправи:

2.3.1 Дайте відповіді на запитання:

Які підходи щодо класифікації красномовства ви знаєте?

Який види красномовства виділяють традиційно?

Які види красномовства історично найдавніші?

Назвіть специфіку судового красномовства. Його жанри.

Назвіть специфіку політичного красномовства. Які жанри знаєте?

Назвіть специфіку і жанри академічного красномовства.

Назвіть специфіку церковного красномовства.

Назвіть специфіку суспільно-побутового красномовства. Його жанри.

2.3.2 Складіть вітальну промову ювілярові та виступіть з нею.

2.3.3 Придумайте влучний тост. До якого виду красномовства він належить?

2.3.4 Робота в групах. Творчо презентуйте один з видів красномовства.

Група 1. Судове красномовство.

Група 2. Політичне красномовство.

Група 3. Академічне красномовство.

Група 4. Церковне красномовство.

Група 5. Суспільно-побутове красномовство.

3 Розвиток ораторського мистецтва у стародавньому світі

3.1 Вирішувані питання

- Виникнення риторики у Давній Греції. Логографи-софісти.
- Роль Сократа, Платона, Аристотеля у розвитку риторики.
- Видатні грецькі оратори. Демосфен.
- Розвиток риторики у Стародавньому Римі.
- Розвиток судового красномовства.
- Цицерон – видатний оратор Древнього Риму.
- Підсумки розвитку античної риторики

3.2 Короткі теоретичні відомості

Міфологія красномовства

Як і все з давнього життя, у міфології знаходив своє відродження і дар красномовства, майстерне володіння пісенно-поетичним перекопувальним живим словом, що здатне впливати на людину, а то й вирішувати її долю.

У грецькій міфології риторичу уособлювала одна з дев'яти мистецьких муз прекрасноголоса богиня Калліопа, донька Зевса і богині пам'яті Мнемосіни. Від імені Мнемосіни пізніше в риторичі називатиметься розділ, у якому розроблятимуться прийоми запам'ятовування промов у період їх підготовки до виголошення — мнемонікою. Калліопа була покровителькою духовної культури — риторичи парувального слова і співу, поезії та науки. Вона вчила співати Ахілла. Скульптурним зображенням цієї богині стала красива жінка з навощеною дощечкою та з паличкою (стилосом) для писання в руках. Одним з її синів — прекрасних співців — був популярний у грецькій міфології Орфей. Словесними і музичними чарами Орфей впливав на богів, людей, птахів, звірів, усю природу.

Божественним голосом чарування були наділені міфічні істоти — сирени-напівжінки, напівптахи. Це доньки музи трагедії богині Мельпомени. Вони мешкали на скелях безлюдного острова, чарівним голосом заманювали мореплавців. Ніхто не міг встояти проти цих чар.

У грецькій міфології був бог глузування і лихослів'я Мом, що злісно пащекував про богів і людей. Зевс вигнав його з Олімпу, і в цьому виявилось негативне ставлення до лихослів'я у грецькому суспільстві.

Провісниця Зевса, богиня чуток Осса, була наділена божественним голосом і мала назву "дитя золотої надії".

Богиня чаклунства Геката, за міфами, допомагала людям у громадських справах захищати себе словом.

Цей міфологічний матеріал свідчить, як побожно греки ставились до Слова, шанували добре слово й осуджували лихе, як цінували велику силу живого слова і вірили в неї.

У Греції покровительками красномовства були три богині: богиня переконання Пейто (гр. Peitho — переконання), супутниця Афродіти і Гермеса, і дві богині Ериди (гр. Eris) — богині суперечок. Одна Ерида — гармонійна, тобто така, що прагне гармонії у спілкуванні, злагоді, компромісу і хоче досягти мети, істини. Друга Ерида — дисгармонійна, яка йде до перемоги через конфлікт і навіть смерть, тому її вважали злою, на відміну від першої Ериди. Звідти ж іде традиція розрізняти два основні види суперечок: конструктивний, нині—це компромісний, консенсусний шлях розв'язання проблеми (греки

називали його діалектикою) і деструктивний, конфліктний (у греків— агональний, аж до агонії, тобто передсмертного стану організму), його називали еристикою, або атональною еристикою. Згодом еристикою стали називати обидва види словесних спорів.

В римській культурі риторика зображалась в образі величної жінки — богині мистецтв, що сиділа на пишному троні в осяйному вбранні, на якому виткані мовні фігури. З прекрасних уст росла лілея, яка символізувала красу (*ornatus*), і меч, що символізував грізну зброю (*persuasio*). Риторика красою і силою живої мови переконує. Поруч зображені найвидатніші оратори минулого на чолі з Цицероном і Вергілієм.

У єгипетській міфології всесильним був бог Тот, покровитель усього розумного. Він дав людям письмо і рахунок, володів часом, ввів літописання, керував "усіма мовами" і вважався язиком бога Птаха. Тог був покровителем архіваріусів, бібліотек, переписувачів книг, охоронником усього пізнання.

На зображеннях поруч з богом Тотом сидить красива жінка — богиня мудрості Сіа і бог чарівних слів Ху.

Японська міфологія має сім богів щастя, одним з яких є бог красномовства Бенсай-тен. Це він, за повір'ями, засобами красномовства продовжував життя, збагачував його, дарував мудрість, захищав від злих сил. Зображувався Бенсай-тен верхи на драконі чи змії, тримав у руках музичний інструмент біва.

У давньоіндійській міфології було дві богині красномовства. Донька бога любові Ками богиня слова Вач вважалася повелителькою богів, царицею богів, володаркою незліченних багатств, богинею мудрості. У відомому епосі "Рігведа" їй присвячено окремих гімн. Богиня священного мовлення Сарасваті була і богинею мудрості та красномовства. Її вважають винахідницею санскриту й алфавіту деванагарі, покровителькою наук і мистецтв. А ще Сарасваті вважалася богинею чистої води, великого потоку. Це свідчить, що в уявленні давніх індійців мова була близькою до води, мала бути чистою і литися, як вода, вільно, природно.

Слід звернути увагу на те, що в міфології і давніх епосах усіх народів боги і герої красномовства, слова, голосу, мови і співу були напрочуд красивими, вишуканими, обдарованими. Народ пов'язував з мовою, з її впливом на людину все краще, чого досягав, що хотів мати і як його уявляв.

Демосфен

Прекрасно прославитися найвищими достоїнствами, дарованими долею, але набагато прекрасніше бути причетним до всякого славного діла завдяки власній наполегливості

У класичній давньогрецькій риторичі Демосфен (384—322 рр. до н. е.) став вершинною постаттю—її символом. Цьому сприяло те, що більшого патріота й захисника серед ораторів, як Демосфен, Давня Греція не знала. З одного боку, саме це патріотичне почуття надихало його досягти вершин в ораторському мистецтві, а з другого — особиста незavidна доля. Хворобливий хлопець-сирота, якого розорили нахабні опікуни, дійшовши повноліття, почав відстоювати свої права на спадкове майно, а для цього брав уроки у вже відомого оратора у спадкових справах Ісея і виграв процес. Набравшись у такий спосіб певного ораторського досвіду, Демосфен став логографом. Проте у виступах перед великою публікою зазнав невдач. Погана дикція, нервовий тік плечей, часте дихання не подобалися слухачам. Плутарх цю історію Демосфена описав так. У розпачі після поразки, закрившись плащем, ішов Демосфен додому, його проводив вірний приятель актор Сатир. І Демосфен йому поскаржився, що віддає всі сили красномовству, але публіка шанує не його, а якихось п'яниць, що не сходять з підмостків. Сатир попросив Демосфена прочитати щось з Евріпіда або Софокла. Демосфен виконав прохання. Цей самий текст прочитав і Сатир, але з іншим настроєм, і Демосфен зрозумів, у чому програв. Треба думати, як подати, зіграти промову, бо самі собою вправи успіху не принесуть. Демосфен облаштував у підземеллі кімнату для занять і щоденно вчився там акторській грі, вдосконалював дикцію, змінював голос. Все життя підпорядковував меті стати прекрасним оратором. Заради цієї мети аналізував бесіди, зустрічі, розмови, виступи інших ораторів. Запам'ятавши чужу гарну промову, намагався розкласти в ній всі ходи міркувань, доказів і спростувань, потім шукав інший шлях, свій, виразити цю саму думку. Оскільки в Афінах навіть судовому ораторові доводилося виступати на площі перед тисячами суддів-слухачів, а Демосфен мріяв бути політичним оратором і виступати перед Народними зборами, де ще більше слухачів, то він почав фізично загартовуватися, тренувати дихання і голос: піднімався в гори, читаючи вірші, набравши в рот камінців, перекрикував шум моря, відпрацьовував жести й міміку. Щоб позбавитися нервового посмикування лівого плеча, підвішував над ним меч. І, нарешті, таки зробив з себе прекрасного оратора. Такі тренування привчили Демосфена завжди готуватися до промови. Він не виступав без попереднього обдумування промови, і через це над ним піджартуву вал и. Демосфен же доводив, що істинний прихильник демократії повинен готуватися до промови, бо це знак

поваги до народу, віра в силу слова. Тільки прихильники олігархії покладаються на силу рук, а не слів. Скромному і працьовитому Демосфену було соромно, якщо на світанку хтось ставав до роботи раніше за нього.

Демосфен усе життя був пристрасним прихильником демократії і патріотом Афін. У цьому йому не було рівних, перемагав він щирістю і пристрасною, тому що не мав ані політичної, ані фінансової, ані військової влади. Однак добре розумівся у зовнішній політиці і свої пропозиції проводив як постанови через Народні збори і раду п'ятисот. Він був радником з міжнародних справ, брав участь у дебатах і посольських делегаціях, мав талант дипломата, аналітика, публіциста.

Політичний пафос Демосфена спрямований на боротьбу з тиранією і захист демократії. Демосфен вважав, що "не слово і не звук голосу цінні в оратора, а те, щоб він прагнув до того ж, до чого прагне народ, і щоб він ненавидів чи любив тих самих, кого ненавидить чи любить батьківщина". Намагаючись об'єднати еллінський світ, Демосфен виступив проти македонського царя Філіппа, що хотів прихопити собі частину демократичної Греції, а, як удасться, то й більше. Демосфен гнівними посланнями проти царя Філіппа започаткував у риторичній окремий жанр — філіппіки. У його філіппіках є такі думки: "Будь-який цар або тиран є ворогом свободи і противником законів"; "Не підкоряй собі закони, а підкоряйся їм сам: тільки цим зміцнюється народовладдя". Опора на закон — ось головне завоювання демократії і основа народовладдя, тому що демократична держава є державою правовою.

Демосфен вступає в багаторічну боротьбу з оратором Есхіном, прихильником царя Філіппа. Демосфен додає до високої політичної патетики у своїх промовах інвективну лексику, використовує дотепний прийом претериції (з грецької мови дослівно перекладається як "проходжу мимо"), який полягає в тому, що автор заявляє, ніби не буде сваритись, а потім лається, обіцяє не згадувати, а потім згадує тощо. У звинувачувальних промовах Демосфен поєднує елементи урочистої політичної мови і мови майдану, вулиці, майстерно вплітає елементи народної сміхової, комічної культури (грубі жарти, образи). Македонський цар одержує перемоги не своєю мудрістю і силою, а зрадою грецьких політиків, бо, як писав Демосфен, "в Елладі в ту пору — та й не десь в одному місці, а повсюдно — зійшов такий урожай зрадників, хабарників та інших святотатців, що подібного достатку нікому й не пригадати, скільки не згадує. Ось з цими-то спільниками і помічниками він ввергнув еллінів, що здавна не ладили і ворогували один з одним, в ще зліші нещастя; одних обманув, інших одурив подачками, ще інших при-лестив усякими обіцянками і в такий спосіб роз'єднав усіх, хоча насправді для всіх було найкращим лиш одне — не давати йому такої сили. По-моєму, в цю саму пору і трапилось так,

що майже повсюдно громадяни через свою непомірну і недоречну безпечність повністю позбавились свободи, а їхні провідники, які раніше думали, ніби торгують усіма, але не собою, зрозуміли, що себе продали ще на самому початку торгу. Нині не величають їх друзями і гостями, як у старі часи, коли наживались вони на хабарях! Нині вони зветься і підлабузниками, і клятвопорушниками, і ще по-вся-кому — слухають, що заслужили!". Правдивість таких оцінок Демосфена підтверджується і сучасною політичною ситуацією в Україні — уже більше як через два тисячоліття.

Політичні промови Демосфена (а серед них вісім філіппік) були настільки майстерними і загальнозрозумілими, що навіть вороги оратора їх визнавали. Розповідають, що коли цар Філіпп Македонський прочитав третю філіппіку Демосфена, то сказав: "Якби я слухав Демосфена, я сам би подав голос за нього як за вождя в боротьбі проти мене". Коли на суді з уже згаданим суперником Есхіном Демосфен переміг, Есхін не схотів платити штраф і подався у вигнання на острів Родос, де й організував школу риторики. Одного разу учні попросили Есхіна прочитати його останню промову на суді з Демосфеном, і Есхін охоче задовольнив їхнє бажання. Промова була прекрасна, і учні здивовано запитали, чому ж після такої промови їхній учитель у вигнанні, а мав би бути переможцем. На що Есхін відповів: "Якби ви чули, що говорив Демосфен, ви б про це не запитували".

До Демосфена грецька риторика вже мала чимало технічних напрацювань. Демосфен, скориставшись частиною з них, доповнив арсенал риторичної техніки своїми засобами. Він вважав, що першою умовою успіху оратора є жвавість, другою — жвавість і третьою — жвавість. Політичні промови, філіппіки Демосфена сповнені іронії, пародіювання, етичних антитез, риторичних запитань.

Членування періодів, довгі склади і ритми, евфонія кінцівок колонів робили вимову Демосфена плавною, приємною. У промовах Демосфена слово вирізнялося логічним наголосом, ключові слова ставилися на початку або в кінці періоду, вони повторювалися, створюючи риторичну фігуру анафори.

Улюбленими тропами Демосфена були метафора і гіпербола. Не цурається він фігури умовчання, ніби запрошує слухачів до співтворчості, продовжити думку і дати свою оцінку.

Демосфен прожив активне життя. І не тільки тим, що багато виступав (збереглося 60 промов), а й тим, що і виступи, і вчинки, і самі промови були діями і давали результат. Одну з таких описує Плутарх: цар Філіпп захопив Елатію і Фокіду, афіняни злякалися і розгубилися, ніхто не наважувався піднятися на ораторський поміст. Зійшов на нього Демосфен, порадив об'єднатися з Фівами, окрилив народ надією, взяв на себе посольський

обов'язок виїхати у Фіви, щоб домовитись і разом виступити проти Філіппа. Однак цар також послав до Фів послів. Та ораторство Демосфена ніхто не міг перевершити. Фіви приєдналися до Афін і разом вони перемогли Філіппа.

Рада п'ятисот і весь народ постановили Демосфена увінчати золотим вінком у театрі Діонісія за вірність вітчизні і народу. Демосфен виступив перед слухачами: "Чого зі мною не було: мене вимагали видати з головою, мене страхали помстою.., мені погрожували, мене пробували підкупити, на мене натравлювали ось цих гидких тварюк — але, не зважаючи ні на що, моя вірність вам була незмінною. А чому? А тому, що, ледве ступивши на державне попріще, зразу вибрав я для себе прямий і чесний шлях — берегти і невпинно примножувати силу і успіхи вітчизни. Така моя служба".

Кінець ораторської кар'єри й життя Демосфена був таким же незвичним, як і початок.

Афіни програли війну зі спадкоємцями Александра, підписали тяжкий мир і змушені були винести на Народних зборах смертні вироки тим ораторам, які закликали проти війни з Македонією. Оратори втекли в храм, але були знайдені і закатовані. Демосфен знайшов пристановище у храмі Посейдона; але й там трагічний актор Архій знайшов його. Демосфен висміяв Архія за сценічні провали, попросив трохи часу, щоб залишити письмові розпорядження, сам зайшов у святилище, підніс до губ очеретяну паличку, якою писали давні, прикусив її і впав отруєний біля вівтаря.

Афіняни вшанували оратора-патріота бронзовим пам'ятником, на п'єдесталі якого викарбували такі слова:

"Мав би ти силу таку, Демосфене, як розум, могутню,
То македонський Арей влади в Елладі не взяв би".

Цицерон

Найвидатніший оратор і оратор римської риторики був відомим політичним діячем, філософом, письменником, що помножувало його успіхи у красномовстві. Марк Туллій Цицерон (106—43 рр. до н. е.) вчився у грецьких риторів і, розуміючи, що шлях до політичної влади у Стародавньому Римі пролягав через судові справи, а до вершин ораторської майстерності — через перше і друге, зайнявся адвокатською практикою, з головою поринувши у тяжби старовинних римських родів і ставлеників диктатора. Вигравши справу, Цицерон виїхав до Греції вчитися ораторському мистецтву. Повернувшись збагачений досвідом до Риму, він швидко досягає політичної влади. Його призначають керувати островом Сицилія, де вже був злодійкуватий намісник Гай Веррес. Сицилійці звертаються по допомогу до адвоката Цицерона, і він сміливо виступає проти корупції. П'ять промов "Проти Верреса" стали

блискучими зразками політичного красномовства: "Він [Гай Веррес] буде дуже задоволений, якщо прибутки першого року йому вдасться повернути на свою користь; прибутки другого року він передасть своїм покровителям і захисникам; прибутки третього року, най вигіднішого, що обіцяє найбільші бариші, він повністю збереже для суддів..., за словами чужоземних народів, вони ще можуть задовольнити зажерливість найжадібнішої людини, але оплатити перемогу винного вони не в змозі". (Це датовано 75 роком до н. е., що свідчить про здирництво і високий рівень корупції уже тоді.)

Цицерон перемиг, гроші повернуті сицилійцям, а Гай Веррес — у вигнанні.

До Цицерона поширеними були два види промов: аттичний та азіанський. Прихильники аттичного стилю говорили стисло, просто, без поетичних прикрас. Любителі азіанського стилю надавали перевагу образним засобам, говорили урочисто, велично, пишно.

Цицерон не робив такого протиставлення. Він створив власний ораторський стиль, який навіки став взірцем красномовства засобами класичної латини. Він поєднав у своєму стилі простоту, безпосередність і пишність, інтелект і почуття, логіку й екстаз.

Улюбленим художнім прийомом Цицерона була ампліфікація, перелік з метою емоційного нагнітання звинувачень: "Я стверджую, що в усій Сицилії, такій багатій, такій давній провінції, в якій так багато міст і таких багатих домів, не було ні одної срібної, ні одної корінфської або делонської вази, ні одного дорогоцінного каменя чи перлини, ні одного предмета із золота або слонової кістки, ні одного зображення з бронзи, з мармуру чи слонової кістки, ні одної писаної фарбами або тканой картини, яких би він [Гай Веррес] не розшукав, не роздивився і, якщо вони йому сподобались, не забрав собі".

Цицерон став консулом, бажаючи втілити свій ідеал політичного діяча в життя, примирити всі суспільні верстви (для цього написав трактат "Про державу"). Один його блискучий виступ міг змести з трону диктатора або піднести на п'єдестал політика. Одна промова Цицерона продовжувала Цезарю термін імператорських повноважень на п'ять років, але інші його ж викривальні промови підштовхнули до вбивства того ж диктатора Цезаря. Однак потім все змінювалося, вороги перемагали, політики зраджували, і тільки Цицерон залишався вірним Римській республіці, за що його й убили воїни Антонія, привезли голову Цицерона своєму повелителю.

У політичній діяльності Цицерон піднімався до консула і падав до вигнання, але в ораторстві завжди залишався неперевершеним майстром і патріотом Римської республіки: громив жорстоких імператорів, змовників,

заколотників і казнокрадів. Його промова-шедевр "Проти Луція Сергія Катіліни" починається патетичними риторичними запитаннями:

"Доки ж ти, Катіліна, будеш зловживати нашим терпінням? Як довго ще ти, скажений, будеш знущатися з нас?"

Далі до риторичних запитань додаються анафори і повтори: "...невже тебе не стривожили ні нічні караули на Палатині, ні сторожа, що обходить місто, ні страх, що охопив людей, ні присутність усіх чесних людей, ні вибір цього так захищеного місця для засідання сенату, ні обличчя і погляди всіх присутніх? Невже ти не розумієш?..". Цей ряд залишився навіки: "О часи! О звичаї!". Далі йде ритмічно почленоване дієсловами на колони (частина періоду) речення, в якому третій колон стає антитезою двом першим:

"Сенат це розуміє (консул бачить), а ця людина ще живе". Вся фігура містить в собі градацію (висхідний перелік): "Та хіба тільки живе? Ні, навіть приходять у сенат, бере участь в обговоренні державних справ, помічає й показує своїм поглядом тих із нас, хто має бути вбитий, а ми, хоробрі мужі [іронія. —Авт.], думаємо, що виконуємо обов'язок перед державою, ухиляючись від його оскаженіння і вивертаючись від його зброї".

Цицерон широко користувався прийомами історичної аналогії (паралелі), персоніфікації: "Але тепер вітчизна, наша спільна мати, тебе ненавидить, боїться..."; поєднанням несумісних понять—оксюморонами: "Вона [вітчизна] так звертається до тебе, Катіліна, і своїм мовчанням ніби каже...!", але коли справа стосується тебе, то сенатори, залишаючись байдужими, одобрюють; слухаючи, виносять рішення; зберігаючи мовчання, голосно говорять, і так поступають не тільки ось ці люди, цей авторитет ти, очевидно, високо ціниш (?!!), але чиє життя ставиш ні в що..." [виділено нами. — Авт.]. А ще у промові були порівняння, метафори, заклинання. Сам Цицерон пізніше сказав, що, будучи людиною нечуваного нахабства, Катіліна онімів у сенаті перед таким звинуваченням і вночі покинув Рим, але продовжував організацію заколоту.

Цицерон любив етичні антитези: "Адже на нашій стороні бореться почуття честі, на тій — нахабство; тут — сором'язливість, там — розбещеність; тут — вірність, там — обман; тут — доблесть, там — злочин..; тут — чесне ім'я, там — ганьба; тут — стриманість, там — розбещеність; словом, справедливість, помірність, хоробрість..; всі доблесті борються з несправедливістю, розбещеністю, лінощами, безглуздям, всілякими пороками; нарешті, багатство бореться зі злиднями; порядність — з підлістю, розум — з безумством, нарешті, добрі надії— з повною безнадією. Невже при такому зіткненні, вірніше, в такій битві, самі безсмертні боги не дарують цим прославленим доблестям перемоги над стількома і такими тяжкими пороками" .

Цікавий вид ритмізованої антитези на алітераціях і асонансах, що виникали від повторів модифікованих лексем, створив Цицерон, хоча й програв справу, у віртуозній промові "На захист Мілена" (Мілен, захищаючись, убив політичного противника Цицерона — Клодія): "Стало бути, судці, с такий закон: не нами писаний, а з нами народжений; його ми не чули, не читали, не вчили, а від самої природи одержали, почерпнули, засвоїли, він у нас не від навчання, а від народження, ним ми не виховані, а просякнуті; і закон цей гласить: якщо життя наше в небезпеці від злих підступів, від насилля, від мечів розбійників або недругів, то всякий спосіб себе оборонити законний і чесний". І далі йде типовий для Цицерона гострий афоризм: "Коли говорить зброя, закони мовчать".

З риторичної спадщини Цицерона залишилося 58 промов, три трактати про ораторське мистецтво "Про оратора", "Брут", "Оратор", листи, філософські "Тулусканські бесіди", інші твори з етичних тем.

У праці "Про оратора" Цицерон на класичній грецькій риторичній, на риторичному досвіді Перікла, Сократа, Платона, Демосфена, Арістотеля створює риторичний ідеал оратора. Ораторське мистецтво має служити високій і благородній меті. Тільки в єдності зі знанням і досвідом риторика може породити політичного вождя. Красномовство — вершина науки. Це важке мистецтво, бо вимагає від оратора знань з багатьох наук. Основою епосу має бути уявлення про природу, керовану розумом, і про душу з чотирма добродійними ознаками — мудрістю, справедливістю, мужністю і помірністю. Оратор з такою душею матиме моральний обов'язок служити народу й батьківщині і відчувати від цього щастя. До особи оратора Цицерон висував багато вимог: бути уважним, мати досконалу пам'ять, гартувати волю. Особливостям національного римського красномовства, його історії був присвячений наступний трактат "Брут"... Пророчими на дві тисячі років стали слова Цицерона про римське красномовство, сказані ним у цьому творі: "Ні ті, хто зайнятий облаштуванням держави, ні ті, хто веде війни, ні ті, хто скорені і сковані царським владичеством, нездатні спалахнути пристрастю до слова. Красномовство — завжди супутник миру, товариш спокою і ніби вигодуванець впорядкованої держави". Наступні два тисячоліття підтвердили істинність цих слів: справжнє, благородне красномовство не розвивається в неволі, при тоталітарних режимах, воно і дитя демократії, і мати та батько їй. Слово розквітає там, де панують гуманістичні ідеї, мораль (етос) і соціальна справедливість, де може вільно розвиватися особистість.

Практичні питання риторики та ораторський досвід праці з мовним матеріалом висвітлено в трактаті "Оратор".

До риторичної спадщини Цицерона належить і 14 блискучих філіпік проти Антонія, в яких він, майстерно володіючи технікою риторики, таврує нового узурпатора Риму. Дослідники відзначають, що ці памфлети можна порівняти хіба що з філіпіками Демосфена проти македонського царя Філіппа, інші рівнятися на них не можуть. У філіпіках, як того потребує жанр, використано інвективи (грубі, лайливі слова, прокляття), іронію і сарказм, гострі, обурливі антитези. Проте тут є і благородні, приємні місця, душевні одкровення і поривання: "Я ж про себе скажу ось що: я захищав державу будучи молодим, я не покину її старим. Із презирством віднісся я до мечів Катіліни, не злякаюся й твоїх. Більше того, я охоче зустрів би своїми грудьми удар, якби міг своєю смертю наблизити звільнення співгромадян". Так патетично, як півтисячоліття тому, звучала "Надгробна промова" Перікла в пам'ять афінських юнаків, що загинули в Пелопоннеській війні, так урочисто й проникливо склалися слова в епітафії Цицерона, присвяченій загиблим за вітчизну воїнам: "Коротке життя, дане нам природою, але пам'ять про благородно віддані життя вічна... прекрасна була ваша участь, пам'ять про вас священна".

3.3 Вправи

3.3.1 Дайте загальну характеристику античному суспільству Розкрийте роль риторики в ньому.

3.3.2 Розкажіть про виникнення риторики в Давній Греції. Хто такі логографи?

3.3.3 Напишіть етюд у дусі софістів на тему: "Насильницька смерть як зло і як благо" або "Чи можна побудувати своє щастя на нещасті ближнього?", "видаючи чорне за біле".

3.3.4 Поясніть внесок Сократа, Платона та Арістотеля в усвідомленні природи риторики.

3.3.5 Сократ (469 – 399 рр. до н.е.) – великий філософ-діалектик, майстер діалогу як творчого пошуку істини. Саме Сократ розвинув вчення про діалог як риторичний дискурс, зосередивши увагу на аргументації і контраргументації. Діалектичний діалог, при цьому мав головною метою відійти від крайнощів, щоб знайти істину, тяжів до знайдення золоті середини, щоб "пізнати добродетель". Структура сократівського діалогу

така: теза, захист своєї тези, напад на тезу опонента, обмін питаннями та відповідями. Цю структуру можна вважати типологічною матрицею людської комунікації. Користуючись цією структурою, складіть діалог на тему: "Недостатньо знати, що слід сказати, але необхідно сказати це так, як треба" (Аристотель).

3.3.6 Розіграйте скетч-імпровізацію "Сократівський діалог". Один студент висуває тезу, другий (Сократ) задає йому евристичні питання, прагнучи "заплутати" його. За потреби в ролі Сократа виступає викладач.

3.3.7 Проаналізуйте основні положення трактату Аристотеля «Риторика».

3.3.8 Розкажіть про найвидатніших ораторів античності.

3.3.9 Основоположником латинського красномовства був відомий римський оратор і автор багатьох праць з юриспруденції Марк Порцій Катон Старший (234 – 149 рр. до н.е.); основними рисами його промов були максимальна стриманість, точність, лаконізм, стилістична вишуканість. Порівняйте їх з найхарактернішими особливостями промов видатного оратора стародавньої Греції афінянина Демосфена (384 – 322 рр. до н.

3.3.10 Складіть перелік рекомендацій оратору, користуючись роботою Цицерона «Про оратора».

3.3.11 Сформулюйте. підсумки розвитку античної риторики.

4 Формування нових засад європейського ораторського мистецтва в епоху середньовіччя

4.1 Вирішувані питання

- *Красномовство в Біблії*
- *Розвиток візантійської риторики.*
- *Риторика середньовічного Заходу.*

4.2 Короткі теоретичні відомості

Середньовіччя — найважливіший після античності період формування засад сучасної цивілізації. У цей період виявився поліцентризм культури Сходу й Заходу. Грунтуючись на Біблії як на основі нового світогляду, ідеологія середніх віків розшаровується на християнство та іслам¹, що визначає характер культури та спрямованість літературної творчості. Ці течії неоднорідні: так, після більш-менш гармонійного розвитку християнської культури Сходу й Заходу як єдиного культурного простору наступив розкол східної й західної Церков, що спричинилося диференціації ідей і форм літературної творчості, нерівномірності у розвитку риторики.

Та й за період церковної єдності (до 1054 р.) цей розвиток відбувався нерівномірно: домінувала східна традиція, а західна риторика перебувала в занепаді (якщо не брати до уваги кількох визначних постатей). Навпаки, у другому тисячолітті нової ери, особливо після руйнації Візантії, починає інтенсивно розвиватися західна культура, в якій сфера риторики поступово стає колискою ідей гуманізму та секуляризації (звільнення громадського та культурного життя від впливу Церкви).

4.3 Вправи

4.3.1 Подумайте і сформулюйте принципову відмінність моральної позиції біблійної проповіді та позиції античного ритора.

4.3.2 Охарактеризуйте, в чому полягає біблійна концепція слова і чому слову тут відведено таку важливу роль?

4.3.3 Виступіть з повідомленням «Риторичне та художнє начала в Біблії, їхнє співвідношення».

4.3.4 Проаналізуйте уривок з Біблії, використавши дефініції, з якими ви ознайомилися:

"Ісус каже до них: "Пожива Моя — чинити волю Того, Хто послав Мене, і справу Його довершити. Чи не кажете ви: "Ще чотири от місяці, — і настануть жнива?" А Я вам кажу: Підійміть свої очі, та гляньте на ниви — як для жнив уже поповівали вони! А хто жне, той заплату бере, та збирає врожай в життя вічне, щоб хто сіє й хто жне — разом раділи. Бо про це поговорка правдива: "Хто інший сіє, а хто інший жне". Я вас жати послав, де ви не працювали: працювали інші, ви ж до їхньої праці ввійшли" (Ін. 4:34—38).

4.3.5 Поясніть, чому середньовічна культура в Європі формується в лоні Церкви? Як це позначилося на розвитку риторики?

4.3.6 Розкажіть, що таке гомілетика? Гомілія? Гомілет?

4.3.7 Поясніть, що таке патристика? У чому її відмінність від апологетики?

4.3.8 Розкажіть, як розглядалося питання про натхненність проповіді (присутність Духа Святого) в ранньому християнстві (Оріген, Августин та ін.). У чому полягає особливість теорії риторики за Августином?

4.3.9 Поясніть, що таке казуїстика (у найдавнішому значенні). Яку роль у розвитку риторики вона відіграла?

4.3.10 Визначте, які чинники позначилися на особливостях розвитку візантійської риторики. Які ідеї обстоювали оборонці ортодоксії у Візантії?

4.3.11 Розкажіть про внесок у риторичну традицію учасників Каппадокійського гуртка.

4.3.12 Поясніть, яке значення для європейської культури загалом й риторичної зокрема, мала творчість Псевдо-Ареопагіта, Іоанна Дамаскіна.

4.3.13 Охарактеризуйте латинську (університетську) проповідь. Чим вона відрізняється від проповіді народною мовою?

4.3.1. Розкажіть, які принципи побудови проповіді висували автори західноєвропейських середньовічних підручників з гомілетики?

5 Шляхи українського ораторського слова

5.1 Вирішувані питання

- Ораторське мистецтво у Київській Русі.
- Курс риторичної науки у Києво-Могилянській академії.
- “Риторика” Феофана Прокоповича.
- Поетично-риторична спадщина Г. Сковороди.

5.2 Короткі теоретичні відомості

Красномовство слов'ян базувалось як на класичній риторичній спадщині давнього світу, так і на досягненнях західноєвропейської естетико-літературної думки.

У 1620 році створюється **перша руська риторика** невідомого автора, яка дійшла до нас у 36 списках, її вивчали понад 70 років. Це був переклад латинськомовної „Риторики” німецького вченого Філіпа Механхтона у короткій переробці його учня Луки Лоссія.

На XVII ст. припадає **розквіт теорії красномовства в Україні**. З цього часу до нас дійшли численні підручники з поетики й риторики, розроблені переважно професорами Києво-Могилянської академії. Тривалий час він був єдиним вогнищем просвіти й культури для України, Білорусії, Росії. Вона мала статус європейського навчального закладу, і слава про її випускників сягала світового масштабу.

До XVI ст. ніяких відомостей про ораторське слово і мистецтво у наших дослідників не знаходимо.

В історії вітчизняного ораторського красномовства важливе місце займають проповіді та проповідницька література, які існували в церкві з початку християнства (кінець X ст.). Проповіді в Українській церкві були пов'язані з закріпленням нової віри з Візантії.

Відродження церковного проповідування почалося у другій половині XVI ст. у зв'язку з реформаційними процесами, які із Західної Європи проникали в Україну.

Православні проповіді XVII ст. традиційно пояснювали євангельські тексти та свята, моралізували, навчали християнських чеснот та вихваляли церковних добродіїв, застосовуючи для цього залежно від освіченості, чесності і темпераменту проповідника штучну церковнослов'янську мову або вдаючись до використання живої народної мови, моралі, звичаєвості.

Із середини XVII ст. проповідництво набуває особливого розвитку завдяки зміцненню панівного становища православної церкви на Гетьманщині та розвитку духовного шкільництва в Києві. Братства, монастирі і кафедри мали у своєму штаті красномовних проповідників.

Українське ораторське красномовство цього періоду вже не обмежувалося церковними проповідями-казаннями. Воно настільки було популярним, що ним суціль займалися у звичайних братських школах, не кажучи вже про те, що вести полеміку, змагатися, сперечатися, просторікувати було властиво мало не кожному йому українцеві. Навіть на весіллі златоусти

були найпочеснішими і найбажанішими гостями, тому що вони вміли гарним словом підтримати настрої на торжестві.

Ораторське мистецтво особливо поцінювалось у козацькому середовищі. Кандидат у гетьмани завжди повинен був виступати з промовою про те, як він розуміє призначення, як збирається організувати військо на боротьбу за волю матері – України, що для нього є вірність товариству тощо.

Зразком ораторського мистецтва стало переяславське слово Богдана Хмельницького (1654).

До особливого красномовства гетьмани вдавалися, проголошуючи бойовий заклик. Адже з ним вони зверталися не тільки до козацтва, а й до всього православного населення України.

Високий рівень козацького красномовства значною мірою зумовлювався отим феноменальним демократизмом, якого і близько ще не знала Європа.

Києво-Могилянська академія зробила значний внесок у скарбницю слов'янської риторичної спадщини. Вивчення й осмислення досягнень риторичної науки у стінах цього закладу створюють духовно-інтелектуальні підвалини відродження риторичних традицій України на сучасному етапі.

Ім'я академії прославили видатні ритори–гуманісти Ф.Прокопович, Г.Сковорода, І.Галятовський та інші.

Український просвітитель, учитель-ритор, поет-красномовець Г.Сковорода мріяв про духовну розкуту особистість, подарувавши нащадкам безсмертну спадщину, в якій осмислено також і роль у суспільному житті громадянина-оратора, патріота.

У розвитку російської риторики відкривається новий етап іменем М.В.Ломоносова, який став теоретиком красномовства як автор „Краткого руководства к красноречию” (1747 р.).

Зазначимо, що теоретичні положення латинськомовних українських і російських риторик XVII – XVIII ст. не втратили свого значення і сьогодні, в період відродження вітчизняної риторичної спадщини. Творчо переосмислюючи риторичні традиції інших народів, українські теоретики красномовства пристосовували свої підручники для потреб шкільної освіти, насичували їх тлумаченням величезної кількості понять, супроводжували прикладами з творів видатних ораторів. У цих риториках утверджувалось цілісне стилістичне вчення, розроблялась теорія аргументації, вивчалась структура промов, їх жанрова розмаїтість.

5.3 Вправи

5.3.1 Подумайте й скажіть, чи є якісь відомості про існування красномовства у східних слов'ян в язичницький період.

5.3.2 Охарактеризуйте роль християнства у формуванні культури європейського типу в Україні-Русі. Якою тут була роль Візантії?

5.3.3 Назвіть два типи риторичних творів у літературі Київської Русі, які виділяють дослідники.

5.3.4 Що ви можете сказати про жанр "слова" та його функцію в літературі кийвського часу?

5.3.5 Поясніть, у чому полягає риторична природа жанру "житія".

5.3.6 Охарактеризуйте найбільш визначні пам'ятки дидактичної літератури Київської Русі та їхню роль у становленні красномовства.

5.3.7 Розкажіть про риторичну в Києво-Могилянській академії.

5.3.8 Розкажіть про внесок Феофана Прокоповича в розвиток української риторичної.

5.3.9 Охарактеризуйте поетично-риторичну спадщину Г. Сковороди.

6 Сучасний етап риторичної

6.1 Вирішувати питання

- Риторика на сучасному етапі.
- Взаємодія сучасної риторичної з суміжними дисциплінами.
- Нові форми ораторського мистецтва в сучасних засобах масової комунікації.
- Риторика та Інтернет

6.2 Короткі теоретичні відомості

З середини ХХ ст. спостерігається зазначений Р. Якобсоном неочікуваний спалах інтересу до риторики у західному світі.

Розвиток індивідуалізму, змагання особистостей, політичних структур, релігійних груп тощо вимагали відповідного риторичного втілення та оздоблення програм, позицій, думок. Характерно, що в книзі американця П. Л. Сопера "Основи мистецтва мовлення" на першому місці подано формулу: "Мовлення — це людина в цілому".

З розвитком масових комунікацій змінюється техніка мовлення, з'являються нові технологічні матеріали й можливості. У масовій інформації поруч з написаним використовують живе слово. Водночас ускладнюється саме поняття авторства: численні етапи редагування часом позбавляють текст автора багатьох особливостей індивідуального стилю. Масова інформація обмежує можливості діалогу зі слухачем — саме оратор, диктор, пропагандист монологічно впливають на аудиторію, що порушує рівновагу, необхідну в діалозі. Слухач або читач може хіба що писати листи на радіо, телебачення чи до газети або телефонувати до них. Це висуває потребу вивчення "образу ритора": "Тексти масової інформації диференціюються за трьома основними видами: за сукупним образом ритора, за територіально-професійною ознакою та на основі видових і жанрових особливостей. Сукупний образ ритори масової інформації — надзвичайно важлива категорія. Це та частина стилю і змісту, яка об'єднує всі випуски одного органу інформації. Кожний орган інформації виробляє свій образ ритора".

Оратор, якщо він відверто й грубо "агітує", може хіба що зашкодити сприйняттю своїх ідей — сьогоденне суспільство все ж таки помітно відрізняється від аудиторії попередніх десятиліть завдяки загальному і невпинному зростанню культурно-освітнього рівня людства. Сучасна масова інформація здебільшого відкидає "пропаганду", тобто особисту оцінку промовцем речей, про які він говорить. Культивується орієнтація на аудиторію, доступність цінується більше, аніж самовираз оратора. Але, зрозуміло, що й "беземоційно" викладені факти дають можливість для маніпулювання суспільною думкою аж ніяк не меншу, ніж афектовані емоції. Загалом проблема вивчення способів маніпулювання людською волею є однією з найнапруженіших проблем у теперішній соціальній психології (див., наприклад, працю Е. Бьорна "Ігри, в які грають люди. Люди, які грають в ігри" або Шострома Еверетта "Анти-Карнегі, або Людина-маніпулятор").

У нашому суспільстві цікавість до риторики прокидається знову, починаючи з 80-х років ХХ ст., коли політичний мітинг, парламентська

дискусія, академічна або релігійна полеміка, захист людиною своїх прав у суді стали звичними. А роль засобів масової інформації, здатних зробити всі ці явища об'єктом суспільної уваги, значно підвищили інтерес до проблем риторики. Наше суспільство поступово починає переймати західний досвід вивчення класичної риторики, якій стали відводити місце в навчальних програмах, інтегруючи її можливості з іншими науковими дисциплінами (наприклад, з юриспруденцією).

Сучасна риторика прагне не лише переконати (як вважалося з часів Арістотеля), як знайти максимально ефективний алгоритм спілкування. Кібернетичний принцип зворотного зв'язку (гомеостазис), з точки зору якого будь-яка система, де панує лише монолог, а можливості діалогу пригнічені, приречена на загибель, посідає центральне місце й у риторичі.

Водночас у сьогоденні світі діалог стає начебто основою культурного життя взагалі.

Предметом неабиякої уваги є не тільки текст, а й дискурс (атмосфера спілкування, підтекст, що виникає під час виголошення тексту, очікування невимовленого). Концепції дискурсивної риторики займають помітне місце у відповідних підручниках. На перший план у них виступає не аксіологія, а аргументація (як у Х. Перельмана). Тобто йдеться не стільки про навчання прийомів впливу на аудиторію, скільки про вміння використовувати ситуацію, щоб оволодіти увагою співрозмовника і досягти свого. Практичні життєві проблеми та пошук точного філологічного виразу їх виступають на перший план. Дослідженням цих проблем займається лінгвопрагматика.

Деякі автори говорять навіть про сучасну риторіку як оновлену риторіку — неориторіку (*Rethorica nova*), найвизначнішими представниками якої є Р. Варт, Х. Перельман, К. Варга. Інколи твердять про нову риторіку як про філологічну риторіку, яка "має мало спільного з класичною риторикою, ґрунтується на понятті тексту і пов'язана здебільшого з аналізом текстів.

По суті, риторика сьогодні стає відгалуженням семіотики (науки про різні системи знаків, що використовують для передачі інформації). Напрямами оновлення риторики є:

- ✓ вивчення засобів оптимальної побудови тексту;
- ✓ функціонування тексту в різноманітних сферах мовлення;
- ✓ стилістичні системи з риторичним текстом.

Поряд із суто лінгвістичними проблемами велика увага приділяється практиці мовного спілкування (усного та писемного), редагування тексту тощо.

Передусім неориторика прагне досягнути основи мовної діяльності людини, яку нерідко зумовлюють "професійні" обставини: людина реалізує себе як ритор лише в певних межах, окреслених сферою виступу (так, адвокат,

який обороняє злочинця, намагається не лише передати людям свої переконання" (принцип Арістотеля), а використовує всі засоби, щоб оборонити клієнта, проте навіть його "щирість" не виходить за межі професійної ролі). Велике значення при цьому має емоційне забарвлення промови: "переконання здійснюється переважно не логічними засобами, а емоційно-психологічними, з урахуванням особливостей спірозмовника та аудиторії; ставиться завдання не стільки сформувавши знання, скільки сформувавши позицію [в рос. оригіналі — "мнение"]¹.

У цьому неабияк здатні допомогти сучасні науки (наприклад, психолінгвістика). Помітну роль починають відігравати такі чинники, як прогнозування результатів промови, добирання засобів змалювання ситуації, — словом, орієнтація на слухача, а не на самовираження.

Щоправда, за такого підходу часто нехтують істиною, що надто важливо для класичної аксіології. "Як сказати" стає важливішим за "що сказати". Етична позиція оратора стає не стільки ангажованою, скільки суб'єктивною.

Неориторика окреслює важливі напрями наукового пошуку у своєму річищі. Так, до цього часу мало уваги приділяли становленню мовної діяльності дитини, розвитку її риторичних здібностей. Але входження дитини в життя суспільства супроводжується активізацією та бурхливим розвитком механізмів мовлення: юна особистість прагне виразити себе і бути почутою. Однак ця сфера риторики, яка мала б посісти помітне місце у шкільній практиці, залишається до сьогодні практично поза увагою дослідників і вимагає спеціальних спостережень.

Велика роль у спілкуванні належить "культурному коду", створеному народом або групами народів протягом століть історії. Скажімо, суспільства християнської Європи не завжди адекватно розуміють мотивацію вчинків і психологію громадян ісламських країн, етику буддійського світу тощо. Тому неориторика орієнтує на вивчення мовного етикету суспільства, різноманітних мовних кліше, усталених формул. Стандартні ситуації спілкування дуже відмінні не лише у різних народів, а й на різних щаблях одного і того ж суспільства. Навіть привітання може звучати і, відповідно, сприйматися по-різному, якщо оратор та аудиторія належать до різних верств.

6.3 Вправи

6.3.1 Охарактеризуйте атмосфера Ренесансу та назвіть причини піднесення юридичного, політичного й академічного красномовства в післяренесансну епоху.

6.3.2 Розкажіть про секуляризацію культури в епоху Просвітництва та її вплив на розвиток риторики.

6.3.3 Опишіть явище занепаду риторики в Європі в XIX — першій половині XX ст. та його причини.

6.3.4 Охарактеризуйте неориторику та поясніть її відмінність від класичної риторики.

6.3.6 Розкажіть про взаємодію сучасної риторики з суміжними дисциплінами.

6.3.7 Подумайте й назвіть нові форми ораторського мистецтва в сучасних засобах масової комунікації.

Змістовий модуль II. Практичні аспекти загальної риторики

7 Методика та етапи підготовки промови

7.1 Вирішувані питання

- Етапи підготовки промови.
- Вибір теми.
- Складання плану.
- Структура промови.
- Типи композиційних побудов тексту.
- Збирання матеріалу.
- Фіксація промови.
- Розмітка тексту знаками партитури.
- Тренування.

7.2 Короткі теоретичні відомості

Традиційно (з часів античності) виділяють такі етапи підготовки промови:

- винайдення задуму, ідеї, мети (інвенція);
- добір і розташування відповідного матеріалу (диспозиція);
- втілення змісту у мовні форми вираження (елокуція і елоквенція);
- запам'ятовування (меморія);
- виступ, публічне виголошення промови (акція);

— самоаналіз власних успіхів та невдач (релаксація).

Структура промови:

- вступ;
- основна частина;
- висновок.

.

Універсальні прийоми вступу, які можна використовувати в ораторських промовах на будь-яку тему в будь-якій аудиторії:

- цитата;
- яскравий приклад;
- комплімент;
- апеляція до загальновідомого джерела інформації;
- проблемне запитання;
- виклад мети й завдань виступу;
- демонстрація певного предмета та ін.

7.3 Вправи

7.3.1 Відомий вірш М. Рильського є прикладом високої риторики, типового ораторського (хоча й віршованого) розкриття теми. Визначте його тему. Чому ця тема конкретніша, ніж такий об'єкт розмови, як "українська мова" взагалі?

Як парость виноградної лози, Плекайте мову.
Пильно й ненастанно. Політь бур'ян.
Чистіша від сльози Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам.
Хоч і живе своїм живим життям.
Прислухайтесь, як океан співає — Народ говорить.

7.3.2 Напишіть невеликий текст на тему "Правосуддя в нашому житті" за поданою далі схемою:

1. Перша підтема (виклад, аргументація):
  - перша мікротема;
  - друга мікротема.
2. Друга підтема (виклад, аргументація): мікротема.

7.3.3 Визначте мету наведеного далі уривку з академічної лекції.

У 7—8-х класах поряд з етичною бесідою можна організувати диспути. Це форма більш активної участі учнів в обговоренні моральних питань. Учні часто сперечаються між собою з різних питань. Ці суперечки можна використати, спрямувавши їх у певне русло, організувати диспути на теми: "У чому краса людини", "Що таке колектив і чи є він у нашому класі", "Про смаки і манери молодого людини"...

7.3.4. Уважно прочитайте текст. Складіть простий, складний і цитатний плани до нього.

Хоч і упала українська держава після Ярослава, та багато всякого сліду — і доброго, і лихого — осталося од неї на довгі віки. Осталася християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однаково книжна й церковна мова слов'янська по всіх наших землях; остався один княжий рід, з котрого виходили довго потім князі в різних землях; осталося спільне ім'я руське; осталося однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті; життя по різних українських землях виробилося однакове і заставляло людей почувати себе близькими одні до одних. Тим-то ця українська, Київська держава, хоч і загинула давно, але має велику вагу в нашій історії.

З цього часу почалися на Україні великі сварки поміж князями, а через них і поміж народом. Тоді, коли треба було з'єднати і зміцнити молоде царство, воно само себе руйнувало. Цьому допомогли ще й половці, що насунулися з заходу, на місце печенігів, і великого клопоту завдавали українській землі.

Найстаріший уділ був Київський, де сидів Великий князь; зараз після його почитався уділ Новгородський, але він скоро одчухнувся від інших уділів, бо новгородці стали громадою вибирати собі князів і, котрі їм були не до вподоби, тих прогнали і на їх місце кликали других. За Новгородським йшов уділ Переяславський, — він був найбільший од усіх і простягався од Дніпра аж до Азовського моря; далі йшли уділи: Чернігівський, Смоленський, Волинський і Галицький; Полоцький уділ по-старому зоставався в роді Рогніди (М. Аркас).

7.3.5 Спробуйте розкрити тему "Риторика в житті людини" , використавши як опорні моменти цитатного плану подані далі прислів'я та приказки. Подумайте, в якому порядку варто розташувати ці вислови.

Плете, що слина до губи принесе. Наговорив чотири міхи чорної вовни, та всі неповні. Умій сказати, умій і замовчати. Слово старше, ніж гроші. Не кажи — не вмію, а кажи — навчусь. Добре слово варте завдатку. Умієш говорити — умій слухати. Що скаже — неначе зв'яже.

7.3.6 Уважно прочитайте текст і придумайте до нього заголовок.

І сучасну, і традиційну оселю на Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають досі. Для краси у домі, на щастя в ньому, просто так, для душі. Узори на рушниках — то давні забуті символи: ромб з крапкою посередині — засіяна нива, вазон чи квітка — світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка — знак Берегині, богині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікнами і над дверима, на покуті — це обереги від усього злого, що може зайти в дім.

Широкою була сфера використання рушників: на знак згоди на шлюб дівчина подавала їх старостам; намітка — головний убір уже заміжньої жінки — це довгий рушник (8 м). У нього загортали маля, що з'явилося на світ. На рушниках опускали в яму домовину.

"Хай стелиться вам доля рушниками!" — казали, бажаючи людині щастя. (Г. Бондаренко)

7.3.7 Який з поданих далі епіграфів більш відповідає темі "Слово як комунікація":

Прекрасне слово, але що в ньому, як не від серця йде воно? (В. Масик)

Мрію я словами відмикати людське серце... Цю скарбницю мрій... (А. Забашта).

Слово — клітина мислі, артерія сили духу. Тільки воно єднає різні людські береги. (П. Воронько)

7.3.8 Складіть список відомих вам етикетних формул, що варто вживати на початку та наприкінці промови (академічної, політичної тощо) за такою схемою:

Початок промови Закінчення промови

Вид красномовства

Академічне

Політичне

Юридичне

Церковне

Суспільно-побутове

7.3.9 З якого речення краще розпочати текст, а яким — закінчити? Обґрунтуйте свій вибір.

Увімкнувши телевізор, я почула такі новини. Такі новини я почула, увімкнувши телевізор.

7.3.10 Використайте у вступі промови відомий афоризм: "Слово — срібло, мовчання — золото". Вдавшись до міркування, спробуйте довести, що це не завжди так.

7.3.11 Напишіть автохарактеристику, вдавшись до прийомів опису та міркування. Який прийом доцільніше використати для опису зовнішності, а який — для характеристики рис характеру?

7.3.12 Складіть фрагменти-"заготовки" до наведених далі тем, користуючись прийомами опису та оповіді на зразок:

Мої домашні тварини. Опис — зовнішність; місце, яке вони займають у квартирі; їхня їжа тощо. Оповідь — звідки вона з'явилася в квартирі, її повсякденні звички, кумедний випадок з твариною тощо.

На одну з тем складіть міні-промову з використанням "заготовок".

Теми:

Екологічні катастрофи та катаклізми.

Дії та психологія злочинця.

Останній гучний політичний скандал.

Моє перше відвідування церкви.

Змалювання своїх почуттів коханій особі.

Мій літній відпочинок.

7.3.13 Використовуючи наведені початки абзаців, напишіть текст промови. Як називається прийом, що забезпечує зв'язок окремих частин тексту?

Вивчення теми розпочинається з ... Насамперед ... Потім ... Після цього ... Наприкінці роботи ...

7.3.14 Прочитайте наведений далі текст. Знайдіть основну частину. Чи є тут вступ? Кульмінація? Закінчення? Якщо б, то вкажіть, де.

Один чоловік мав двох синів. Прийшовши до першого, він сказав: "Підино, дитино, сьогодні, працюй у винограднику!" А той відповів і сказав: "Готовий, панотче", — і не пішов. І, прийшовши до другого, так само сказав. А той відповів і сказав: "Я не хочу". А потім покаявся і пішов. Котрий же з двох учинив волю батькову? (Біблія)

7.3.15 Прочитайте наведений далі текст. Спробуйте переказати його, змінивши композицію так, щоб він розпочинався з кульмінації. Якого ораторського ефекту ми при цьому досягаємо?

Відомий байкар Езоп був рабом у давньогрецького філософа Ксанфа. Він мусив готувати різні страви. Одного разу, коли Ксанф перебував у доброму гуморі, він наказав Езопові приготувати для гостей найсолодшу страву. Езоп купив та приготував язик. На питання господаря, чому саме язик, раб-мудрець відповів: "Адже саме за допомогою язика будують міста, вивчають науки, просять, вітаються, миряться, освідчуються в коханні. Тому, очевидно, не має нічого солодшого, за язик".

Дуже сподобалося це Ксанфові та його гостям.

Іншим разом, зацікавлений дотепністю Езопа, Ксанф задумав аби раб подав на стіл для гостей найгіркіше, що може бути. Езоп знову подав язик, що викликало загальне здивування. Пояснення було таким: "Що може бути найгіркішим від язика? Язиком люди занапащують один одного, оббріхують, лицемірять, сваряться, вбивають, розв'язують війни..."

Гості та господар погодилися з Езопом.

7.3.16 Розставте логічні наголоси в першому та другому реченнях. Як зміна порядку слів впливає на логічний наголос?

Михайло знайде вихід з будь-якого положення. З будь-якого положення знайде вихід Михайло.

7.3.17 Де варто поставити логічний наголос у поданому далі реченні?

Людська пам'ять допомагає зберігати та відтворювати інформацію.

Перебудуйте речення так, аби воно відповідало на запитання: "Що допомагає людині зберігати та відтворювати інформацію?". Де слід зробити логічний наголос?

7.3.18 Прочитайте речення, дотримавши паузу (\ ) чи відмовившись від неї. Прослідкуйте, як змінюється при цьому зміст речення. Де слід поставити логічний наголос у першому та другому варіантах? Якщо пауза присутня, як вона позначається на письмі?

8 Логіка як засіб виховання культури мислення

8.1 Вирішувані питання

- Логіка як метод переконання аудиторії.
- Логічні закони ораторського мистецтва; закон тотожності; закон неприпустимості суперечностей; закон виключеного третього; закон достатньої підстави.
- Методи логічного мислення: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія.
- Логічний механізм доказу в публічному виступі: теза, аргументи, демонстрація.
- Види аргументів: посилання на авторитет, цифрові дані, причинно-наслідкові зв'язки, аналогія.

8.2 Короткі теоретичні відомості

Слово "**логіка**" (від грец.— побудований на міркуванні) означає науку про форми та засоби висловлення думки. Цей термін пов'язаний з відомим нам поняттям "логос" — слово, зміст, основа, наука.

Антична та середньовічна наука вивела такі **закони логіки**:

1. Закон тотожності (всяка суть збігається сама із собою). На практиці це означає, що ми дотримуємося певного значення слова, уникаючи варіантів. Наприклад, якщо ми говоримо про дівочу косу, то слово "коса" ми маємо вживати лише у цьому значенні (пор.: "коса" як інструмент косаря).

2. Закон протиріччя (жодне судження не може бути водночас істинним і помилковим). Якщо вислови суперечать один одному, вони не можуть бути істинними.

3. Закон виключеного третього (істинним може бути або вислів, або його заперечення). Із двох висловів, що суперечать один одному в один і той самий час у відношенні до одного і того самого предмета (явища, особи) лише один — істинний.

4. Закон достатньої підстави (будь-яке судження, що приймається, має бути належним чином обґрунтоване). Достатньою підставою для оратора можуть бути: фактичний матеріал, цитати, наочність. Усе це дає змогу переконати аудиторію у справедливості своєї думки.

Логічні помилки виникають, коли порушено вищезазначені закони логіки або логічні прийоми використано недобросовісно.

Основні види логічних помилок.

1. Підміна тези (побудова виступу на неправильних поглядах). Наприклад: "Вивчати логіку не треба, бо без неї можна прожити".

2. Неврахування полісемії слова. Наприклад: "Чи будемо ми сьогодні ввечері дивитися фільм? — Подивимося" (слово "подивимося" тут може означати і те, що співрозмовники подивляться фільм, і сумнів у цьому).

3. Об'єднання неспіввідносних понять. Наприклад:

Цей чоловік має прекрасні жінку і авто.

4. Повторення доказу (тавтологія). Наприклад: Цього не може бути, бо такого не може бути".

5. Нерозрізнення об'єктів дії, визначене невмінням правильно побудувати речення чи встановити зв'язок між реченнями. Наприклад: "Іван — сирота. Його батько помер, коли йому було 16 років" (незрозуміло, кому було 16 років — батькові чи синові).

Знання законів і типів логічних помилок допоможе промовцеві уникнути смішного й незграбного становища, коли його докази нікого не переконують.

8.3 Вправи

8.3.1 Відтворіть пропущену ланку в доказах. Визначте, які з доказів побудовані на індукції, а які — на дедукції.

Усі вчителі навчають учнів. Віра Петрівна навчає учнів.

Коля знає п'ять мов. Коля — поліглот.

Я поступаю до університету. Я — абітурієнт.

Ми любимо говорити про природу. Ми любимо говорити про тварин.

У цій родині всі вміють дотепно жартувати. Мар'яна вміє дотепно жартувати.

8.3.2 Визначте, який з текстів побудований з допомогою дедукції, а який — з допомогою індукції. Підсумуйте це в коротких тезах.

Ви питаєте, як він опинився в будинку? Для цього було дуже багато способів, але він обрав найпростіший. Виходячи з того, що багато людей не закривають на ніч вікна, а тільки прикривають їх, він спробував пройти через вікно — доторкнувся до нього, і воно відчинилося. У цьому йому майже "допоміг" сам хазяїн квартири. Тоді злочинець прослизнув на кухню. Він знав, що саме тут він може знайти інструмент для вчинення злочину. І він не помилився.

Сьогодні, коли Петро збирався на роботу, в нього спочатку згорів сніданок, потім він зробив праскою велику пляму на сорочці, а на зупинці довго

чекав на тролейбус. Через все оте він запізнився. "Який же я нещасливий!" — подумав він.

8.3.3 Прочитайте наведений далі текст. На якому логічному законі його побудовано? Обґрунтуйте свою думку.

Гомерівський епітет — поетичне означення, характерне для Гомерового епосу ("Іліади", "Одіссеї"). Дві ознаки характеризують ці епітети: вони складені, об'єднують два корені, і постійні, тобто назавжди закріплені за певними словами чи іменами. Наприклад: світлоока богиня, швидконогий Ахіллес, срібрукуий Аполлон, золототронна Ге-ра, хитророзумний Одіссей і т. д. Український перекладач "Одіссеї" Б. Тен користується епітетами многосязний, богорівний (Словник літературознавчих термінів).

8.3.4 Визначте логічні помилки в наступних реченнях і класифікуйте їх:

1. Цією пральною машиною користуємося я та моя донька, їй вже більше 17 років.

2. Він мав чарівну доньку та велику квартиру.

3. Учителька питає учня:

— Послухай, Сергійку, якщо я кажу: "Я красива" — який це час?

— Минулий, Валентине Василівно (І. Стрешко).

4. Синтаксис — це не фонетика, а фонетика — не синтаксис.

5. Та що ви кажете! Вона не може вийти заміж, бо ніколи цього не робила!

6. "Спартак" — це погана команда, тому що мій тато ніколи не вболіває за неї, а тільки — за "Динамо".

7. Розмова в Києві перед Золотими Воротами:

— Невже ці ворота й насправді золоті?

— Так, Золоті.

8. Після лекції у нас був гарний настрій. Отже, якщо у вас поганий настрій — ходіть на лекції.

9. — Що це ти робиш? — спитав Маленький принц.

— П'ю, — похмуро відповів п'яничка.

— Навіщо?

— Аби забути.

— Про що забути? — спитав Маленький принц, йому стало шкода п'янички.

— Хочу забути, що мені соромно, — зізнався п'яничка.

— Через що це тобі соромно? — спитав Маленький принц, йому дуже хотілося допомогти бідоласі.

— Соромно пити! — пояснив п'яничка, і більше від нього неможливо було почути жодного слова (А. де Сент-Екзюпері).

10. Діти не можуть мати своєї думки, бо вони ще малі.

11. Він ніколи не мовчить, коли його питають. Отже, він — відмінник.

12. Ми можемо не читати цей твір, тому що він стоїть останнім у списку літератури.

13. — Та вже ж, звичайно, — відповіла Горлиця з великим презирством. — Бачила я на своєму віку багато маленьких дівчаток, але щоб з такою шиєю — жодною! Ні, мене не обдуриш! Справжня змія — ось хто ти! Ти мені ще скажеш, що жодного разу не куштувала яєць?

— Ні, чому ж, куштувала, — відповіла Аліса. — Дівчатка, бачте, теж їдять яйця.

— Не може того бути, — сказала Горлиця. — Але якщо це так, то вони також змії (А. Керолл).

8.3.5 Наведений текст побудовано переважно на логіці. Які психологічні моменти (наприклад, приблизне змалювання настрою Олега, відомого завойовника) тут можна залучити для мобілізації уваги аудиторії?

Думаємо, що Олег ходив-таки на узбережжя Каспійського моря — відповідно до свідчення Хазарського документа. Арабський географ першої половини X ст. ал-Ма-суді повідомляє, що якісь руси на п'ятистах суднах, піднявшись по Дону, волоком перебралися на Волгу, спустилися по ній і попливли на південь уздовж західного узбережжя Чорного моря. В цих русах найприродніше бачити вихідців з Тмутаракані, яку було розташовано у низів'ях Дона. Але ж хазарський документ повідомляє, що Хельгу-Олег напередодні походу на Каспій оволодів Тму-тараканню. Арабські джерела стверджують, що в Каспійському поході руси були майже всі перебиті ворогами (персами?). Можливо, склав голову за Каспійським морем І князь Олег.

8.3.6 Великий філософ Платон (V-IVст. до н.е.) виділяв два види здібностей, властивих ораторові:

- ✓ здатність звести все до єдиної ідеї;
- ✓ здатність проаналізувати, розкласти явище на його складові частини, мов живу істоту, що має голову, ноги та ін.

Прокоментуйте це.

8.3.7.Опишіть нинішню політичну ситуацію в Україні, виклавши власні суб'єктивні емоції. Потім перепишіть цей текст, користуючись самими лише

логічними доказами. Порівняйте обидва тексти. Який текст — перший чи другий — дався вам легше? Спробуйте сполучити обидва тексти в новий варіант.

8.3.8 Спробуйте уявити, що вам хочеться поділитися враженнями про нещодавно прочитану книгу: а) зі своїм другом; б) зі своїм дідусем; в) зі своїми одногрупниками.

У чому налягатиме казуальний момент вашої розповіді в кожному випадку?

9 Елементи художності та літературні прийоми в мові оратора

9.1 Вирішувані питання

- Поняття про художній образ.
- Звуковий рівень тексту.
- Лексичний рівень тексту.
- Синтаксичний рівень тексту.
- Стилiстичний рівень тексту.

9.2 Короткі теоретичні відомості:

Засоби художньої виразності:

Лексичний рівень

Порівняння — зіставлення одного предмета з іншим на основі їх спільної ознаки; своєрідний живопис словом, спрямований на те, щоб розбудити уяву слухача (читача): "Зорі — то людській душі" (П. Куліш). Порівняння відіграють важливу роль при описах, вони допомагають уявити об'єкт розмови.

Епітет - від грец. (додаток). Епітет образно визначає річ, людину чи дію, підкреслюючи найхарактернішу чи вражаючу якість. "Чи слід молодиці світити грішним волоссям проти Божого сонця?" (І. Нечуй-Левицький).

Метафора - від грец. (перенесення) — перенесення значення (ознаки) слова за принципом подібності на ін. Наприклад: чаша терпіння, у чужу душу не влізеш, випити гірку чашу і т. ін. Метафору можна назвати "головним" тропом. У "Поетиці" Арістотеля наголошується на важливості опанування метафорами і зазначається, що вміння складати гарні метафори — ознака справжнього таланту.

Уособлення - надання неживим речам або нелюдському життю людських рис: лисичка-сестричка. Уособлення характерне для фольклору з його

міфопоетичною свідомістю, використовуюється також літераторами: "А ліс шумить, стогне..." (О. Кобилянська).

Персоніфікація. Цей прийом характерний для старовинної риторичної літератури: "Туга зійшла по Руській Землі" ("Слово про полк Ігорів").

Алегорія - від грец. (іносказання) — зображення абстрактного поняття чи явища через конкретний образ. Алегорія однозначна (на відміну від символу), вона схожа на емблему. Наприклад: відома всім алегорія кохання — серце.

Метонімія - від грец. (перейменування) — перенесення назви з одного предмета на інший за умови суміжності значень. Наприклад: читати Франка (як сам автор, так і його твори).

Синекдоха - від грец. (співвідношення) — різновид метонімії, перенесення значення з одного слова на інше на основі кількісних відношень. Наприклад: перемовитися словом; він має світлу голову; учень тепер вже зовсім не той.

Гіпербола - від грец. (перебільшення) — художнє перебільшення: "Мало який птах долетить до середини Дніпра" (М. Гоголь).

Літота - від грец. (простота) — художнє зменшування. Наприклад: ^ Від Ніжина до Києва рукою подати.

Евфемізм— заміна священних, стилістично неприйнятних для якоїсь групи слів описовими синонімічними словами (зворотами). Наприклад: заміна в Біблії та в повсякденній мовній практиці імені Божого словом Господь.

Синтаксичний рівень тексту

Асиндетон - від грец. (безсполучниковість). Може передавати статичність зображуваного явища, описуючи його з різних боків або його внутрішню динаміку. Наприклад: Прийшов, побачив, переміг.

Синтаксичний паралелізм - повторення однакової структури речень. Наприклад: Учення — світ, а невчення — тьма (присл.), "Що снилося, то снилося! А що я кажу, то вже кажу!" (О. Кобилянська).

Хіазм - від грец. (зворотний) — порядок слів, при якому спостерігається синтаксичне "перехрещення" на зразок літери Х. Класичний приклад хіазму: "Одні живуть, аби їсти, інші їдять, аби жити".

Стилістичний рівень тексту

Риторичні вигуки. Для ораторської мови характерні риторичні вигуки, які є гаслами в чистому вигляді. Наприклад: Шануйте своїх батьків!

Риторичні звертання. Риторичні звертання виражають емоційне ставлення оратора до об'єкта. До риторичних звертань можна віднести й етикетні формули: Пані та панове! та ін.

Риторичні питання - питання, відповідь на які вже закладено в самому питанні, тому відповідь на них не потрібна. Наприклад: ^ Хіба ревуть воли, як ясла повні? (П. Мирний). Чи насправді сміється той, хто сміється останнім?

Антитеза - від грец. (протиставлення) — протиставлення антагоністичних явищ. Питання життя або смерті (присл.).

Каламбур - від франц. (гра слів) — це гра омонімією слова.

Парадокс - від грец. (дивний, неочікуваний). — неочікуване судження, висновок, що різко розходить із загальноприйнятою думкою чи з логікою попереднього тексту. Одним з найвідоміших парадоксів є парадокс Сократа: Я знаю, що я нічого не знаю.

Епістрофа - від грец. (обертання) — риторична фігура, що складається з повторення одного і того ж слова чи звороту. Наприклад: Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмієш рятувати мене від самої себе. (Л. Українка).

Еліпсис - від грец. (вада, дефект) — пропуск слова, яке легко відтворити, воно ніби "підказується" контекстом. Наприклад: Собаки щоночі вили — [тому що] вмирущого чули (П. Мирний).

Ремінісценція - від лат. (спогад). Це — відгомін вже добре відомого тексту, який у всіх на пам'яті. Наприклад: От і згадали ми Івана незлим, тихим словом. Ремінісценція зазвичай виступає як ознака високого стилю, але, як бачимо з наведеного прикладу, може виступати як іронічний прийом.

9.3 Вправи

9.3.1 Проставте наголос. Звірте розставлені вами наголоси зі словниковою нормою.

Батьківський, статуя, циган, цемент, Расін, кулінарія, табу, християнин, мізерний, пеня, відгомін, Тацит, догмат, феномен, дочка, завдання, бажаний, дихання, український, запроданець, поняття, випадок, Макбет, гастрономія, жалюзі, магазин, параліч.

9.3.2 Виправте неправильні вирази:

Вказала про це; відмічав про те, що; роз'яснити про роль; молодь ходять по вулиці; велику увагу приділили на тісний зв'язок; підкреслювалось про те, що.

9.3.3 Виправте граматико-стилістичні помилки в поданих далі реченнях:

Добра людина — це котра думає насамперед про інших. Київ — це буде столиця України. Юність — це коли вам двадцять. Вулиця Франка — це де

тролейбусна зупинка. Горілка — це буде алкогольний напій. Гарні книги — це які примушують замислитися. Синтаксис — це буде один з розділів науки про мову.

9.3.4 Підберіть фразеологізми (крилаті слова), які служили б синонімами до наступних слів. Наприклад, до слова "дурний" це можуть бути: "думає хвостом", "за дурною головою і ногам нема спокою", "поки розумний думає, то дурень уже робить" тощо.

1) Розумний. 2) Красивий. 3) Скупий. 4) Ледачий. 5) Злий.

9.3.5 Яке явище висміюється у наведеному уривку з вірша Д. Білоуса "Що значить слово "значить"?"

Раз на запитання просте — Що значить слово "значить"? — сказав: це, значить, значить те, що слово "значить" значить!

9.3.6 Прочитайте текст; знайдіть у ньому слова, які вживаються лише в західноукраїнському регіоні.

Безперечно, слабість, недуга, старість, нещастя, нужда зближають людину до Бога. В дійсності старі люди, слабкі жінки, пригноблені відчувають більшу релігійність, віднаходячи скоріше шлях до Бога. Біля Христа тиснуться насамперед та найбільше люди упосліджені та ті, хто потребує помочі й порятунку. Христос сам і приділює їм особлившу увагу, оздоровляючи, воскресаючи, потішаючи, допомагаючи. Це могло б викликати мильний погляд, що, мовляв, Бог є нам потрібний, аби заповнити наші прогалини, щоб прийти на поміч, де інші не знають, що даліше (І. Ортинський).

9.3.7 З допомогою яких лексичних засобів передано психологічний стан в даному уривку:

На серці було так легко! Хотілося зацілюбити щось таке!.. Хотілося стрибати, жмакати когось в обіймах!..

9.3.8 Виділіть з даного лексичного матеріалу слова, які вживані у сфері академічного красномовства. До яких груп лексики належать слова, що залишилися?

Чкурнути, дотримуватися, диференціація, файний, говорити, ідіот, ідіома, пошана, хронологія, шампусік, глаго-лити, вода, шурупити, довбанути, фонема, природа, вуйко.

9.3.9 Спробуйте замінити у поданих нижче реченнях вульгаризми на евфемізми та перифрази.

У неї морда — хоч пацюки бий! Не лізь своїми ратицями до мене обійматися!

9.3.10 Чому поданий уривок спричинює комічний ефект? Спробуйте переписати цей текст в потрібному лексико-стильовому ключі.

Прискореними темпами я ковтала їжу. Мій чоловік, що ніс відповідальність за своєчасне забезпечення кухні різними сільськогосподарськими продуктами для приготування належних страв, добре справлявся зі своїми сімейними обов'язками. Тому за останній календарний рік я налагодила своє харчування на високому рівні.

9.3.11 Пригадайте виступ (лекцію, урок, проповідь, виступ по телебаченню чи радіо тощо), в якому ви спостерігали порушення літературної норми. Що це було за порушення? Якою була реакція аудиторії?

9.3.12 Зробіть текст яскравим, художнім, емоційним, уживши порівняння, епітети та метафори.

Знову літо. Спека. Полудень. Поблизу озеро. Воно знаходиться в тіні дерев. Хочеться викупатися у воді.

9.3.13 Виділіть епітети в цих реченнях. Поясніть, чому одне і те ж слово в одних випадках виступає просто як означення, а в інших — як епітет?

Жовте листя кружляло під осіннім вітром. Золоте листя тонко дзвеніло під осіннім вітром.

Тепле почуття ворухнулося в моїх грудях. Тепле повітря влилося у розчинене вікно.

Вогненний заклик оратора наче запалив присутніх. Вогненний потік лився з доменної печі.

9.3.14 Вимовіть подані далі фрази зі звичайною та іронічною інтонацією: Андрійко розумний хлопець. Скоро настане комунізм. Зарплату обіцяли видати вчасно. Ось приклад шляхетності.

9.3.15 З допомогою якої синтаксичної фігури забезпечується зв'язок між двома реченнями?

Я підійшла до самотньої берези. Береза здавалася мені такою сумною, що я мимоволі доторкнулася до її гладесенької білої кори.

9.3.16 Відокремте серед поданих виразів каламбури від парадоксів.

Гірше за все ми знаємо своїх близьких (Ф. Моріак). Як всі оратори, що ставлять собі за мету вичерпати тему, він вичерпав терпіння слухачів (О. Уайльд). Не стільки того плачу, скільки за те я плачу (нар.). Якщо дотримуєшся маленьких правил, то можна порушувати великі (Дж. Оруел). Кто не бачив Іспанії — сліпий, хто її бачив — засліплений (П. Борель). Не заводьте дітей! Ви їм даруєте життя, вони вам — смерть. Ви їх лороджуєте на світ, вони вас зживають зі світу (О. Бальзак).

9.3.17 Визначіть, що це за синтаксична фігура:

Люди поділяються на праведників, що вважають себе грішниками, та грішників, що вважають себе праведниками (Паскаль).

9.3.18 Розрізніть серед поданих далі виразів персоніфікації та уособлення.

Стілець жалібно застогнав, коли на нього вмонтився Опанас Іванович. Невиразний смуток підкрадався до мене. З чорних грудей хмари вирвалася вогненна блискавка. Мов сонячний стовп у кімнату, в її життя пролилося щастя. Справжнє життя наче обігало Сергія кривими стежками.

9.3.19 Порівняйте два речення. Яке з них більш приваблює вас? Чому? На якому тропі побудовано друге речення?

1) Надії з'явилися й пропали.

2) Смутні надії, що починали пробиватися в її серці, раптом розквітли, отримали буття і постали купою квітів, які тепер на її очах зрізали та жбурнули на землю (О. Бальзак).

9.3.20 Розрізніть серед поданих виразів алюзії та ремінісценції.

Возвеличу Малих рабів отих німих, А на сторожі коло їх Поставлю слово (Т. Шевченко).

Продовжуйте, донько Іродіади! А там подивимось, чи подадуть вам до вечері мою голову на тарелі (Ж. Санд).

Мені набридло кожного дня переконуватися, що в житті завжди є місце для подвигу.

"Ясени, ясени... Бачу вас за селом край дороги..." А й справді. Стоять на краю села. Ніби вийшли зустрічати когось із далекої мандрівки. Когось мудрого й сильного (А. Павленко).

9.3.21 Прочитайте дані речення. Спробуйте дати художній опис цих явищ з допомогою літоти, гіперболи та порівняння.

Ліліпут — людина, маленька на зріст. Велетень — людина надзвичайно високого росту.

9.3.22 Переробіть послідовно на риторичний вигук, риторичне звертання, риторичне запитання таку фразу:

Український фольклор є скарбницею нашої духовності.

9.3.23 Використовуючи нижчеподані слова, створіть два варіанти речення: а) побудованого на зевгмі та асиндетоні; б) побудованого на зевгмі та полісиндетоні:

Веселка, червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий.

9.3.24 Пригадайте різницю між алегорією та символом. Укажіть, де алегорія, а де символ у нижчеподаних реченнях. Зазначте також, яка стилістична фігура присутня в першому реченні.

Червоне — то любов, а чорне — то журба. Дерево світлоплодове, що від нього харчуються вірні [образ хреста у молитві].

9.3.25 Напишіть коротку промову на тему: "Мій перший публічний виступ", використовуючи наступні тропи та фігури: синекдоха, амфіболія, синтаксичний паралелізм, еліпсис, апасіопеза, паралепсис, аномінація, градація (клімакс). Радимо спочатку створити "сухий" логічний текст, а потім "оздобити" його за рахунок згаданих прийомів.

9.3.26 Знайдіть у поданому уривку тропи та фігури. Яку функцію вони виконують? Визначте тут свідомі порушення автором літературної норми. Для чого це зроблено?

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, якими покурились гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінко корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище... А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом і людьми, де лиш гутори гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли у далині. Орел здіймався з

кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання і розпростиралось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалося, морські буруни застигли в ту саму мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та залляти світ. Вже синіми хмарами підпірали крайнебо буковинські верхи, оточились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерла і Чорно-гора важким своїм тілом давила землю (М. Коцюбинський).

9.3.27 Спробуйте перевірити лексичне багатство своєї мови за формулою Б. Головина:

$K = N/n$, де N — число лексем, n — число слововживань. Для цього використайте написаний вами текст (максимально великий за обсягом). Чим більшим виявиться десятковий дріб, тим багатший лексикон оратора.

9.3.28 Поясніть, в чому полягають стилеві недоречності такого "документа":

Високоповажна подруго! Цим листом доводжу до твого відома, що налаштувалася вже була їхати до тебе, а тут — телеп ката в борщ! — okazія: профком дає путівку, яка горить. Отож, начувайся, будь здорова й не кашляй. Бажаю тобі ясного неба, щастя і здоров'я, кавказького довголіття, радості буття і грошей шапку. Твоя вірна колежанка Оксана.

Спробуйте довести цей текст до певної стилістичної однорідності.

9.3.29 Визначте, як змінюється в наведеному далі короткому оповіданні стиль спілкування героя. Подумайте, як краще: відверте хамство чи "лицемірна" риторика? Чи не варто бути в даному випадку "лицемірним" і в глибині душі?

Юрко біг собі додому зі школи. Раптом, коли він зльоту загнув за ріг будинку, то всім тілом вдарився в щось велике і м'яке. Воно похитнулося, але встояло. Переляканий Юрко підвів голову і побачив розлючене обличчя літньої пані в окулярах.

— Перепрошую дуже, — пробелькотів він, задихаючись. — Я не хотів... Це сталося випадково. Прийміть мої вибачення.

Обличчя просяяло усмішкою. Пані вже не гнівлася.

— Гарний хлопчику, — промовила вона. — Що ж, з усяким буває. Добре, що тебе навчили гарно вибачатися. Бувай,

"Щоб ти ноги переламала, стара корово! Пре, як танк! Сиділа б вдома, смерті чекала", — подумав Юрко, попрямувавши своєю дорогою.

10 Техніка промови та зовнішня культура оратора

10.1 Вирішувані питання:

- Зовнішній вигляд оратора.
- Манери оратора. Впевненість у собі, зацікавленість, мотивованість оратора.
- Вихід до слухачів.
- Погляд. Зоровий контакт з аудиторією.
- Жестикуляція.
- Голос. Гучність, тембр голосу. Тембр мовлення.
- Місце промови.

10.2 Короткі теоретичні відомості:

Вихід до слухачів. До місця промови треба йти спокійно, не бігти, не поправляти на ходу одяг, не слід на ходу зачісуватися тощо. Є старовинний прийом: починати йти з півкроку, а не з широкого кроку. Пройшовши до місця, наберіть впевненої пози й починайте. Якщо вам треба прочитати текст з листа, не втуплюйтеся одразу в папірці. Огляньте людей, посміхніться. Запам'ятайте: той, хто кладе перед собою текст і читає, залякнувши в одній позі, немов намагаючись сховатися від слухачів, справляє враження людини-магнітофона.

Погляд. Негарно спрямовувати погляд у вікно, у стелю або заплющувати очі під час виступу. Не слід дивитися й «крізь людей» байдужим, відчуженим поглядом. Досвідчений оратор уміє дивитися так, що кожен слухач відчуває його погляд «саме на собі». Майстерність дивитися на кожного окремо й водночас на всіх приходить з часом. Треба вчитися поступово переводити погляд з одного ряду облич на наступний, повертатися поглядом до тих, на яких виражено зацікавлення. Існує й такий прийом: час від часу повільно «малюйте» очима цифру 8, що наче лежить горизонтально на рівні очей залу. За дослідженнями психологів, погляд «очі в очі» неприємний: він є виразом агресії й викликає недовіру або гнів. Недаремно ж люди зазвичай лише «зустрічаються поглядами» й тут-таки відводять очі один від одного.

Жестикуляція. Жестикуляція ораторові необхідна. Заклякла постава сприймається погано. Але й «мавпяча» жестикуляція недоречна. Жести

поділяються на механічні, ілюстративні та емоційні. Механічні жести — це жести, що супроводжують промову без зв'язку з її змістом, тобто робляться автоматично. Усім відомі такі приклади, коли оратор, навіть не замислюючись над цим, робить одноманітні рухи рукою, поправляє зачіску, тре перенісся тощо. Ілюстративні жести — це жести, які зображують те, про що йдеться. Наприклад: потяг рушив, і при цьому лектор робить рух рукою уперед та ін. Ані механічних, ані ілюстративних жестів допускати не слід. Вони тільки відволікають від промови, а іноді навіть створюють комічне враження. Емоційні жести – це жести, що підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають у виділенні основних думок. Головне, щоби ці жести у промовця були природними. Трохи повертайте голову й корпус, робіть жести руками лише в найважливіших місцях промови. Не тупцюйте на місці, а непомітно переносьте центр ваги тіла з однієї ноги на другу. Ноги треба тримати трохи розставленими, одну ногу виставити дещо вперед. Коліна мають почуватися гнучкими. Груди й руки треба тримати без напруження. Якщо від нервозності ви не знаєте, «куди подіти руки», використовуйте старовинний акторський прийом: між середнім та великим пальцями кожної з рук утримується малесенький, непомітний уламок сірника. У найвиразніших місцях промови робіть корпусом легкий рух уперед, спираючись на носок, або й цілий крок уперед. Живіт має бути підтягнутий.

Дотримуйте **паузи**. Пауза — це теж засіб впливу на слухача. Недарма серед акторів, в яких виразне проголошення тексту відіграє дуже важливу роль, добрим вважається той, хто вміє «тримати паузу». Є прийом: почати з паузи (ораторська пауза) — це зацікавлює. Але не мовчіть занадто довго, бо складається враження, що ви розгубилися.

Нарешті, вправно користуйтеся **інтонаціями**. За твердженнями психологів, інтонація дає слухачам 17—20% інформації. Монотонне проголошення промови стомлює. Лише паламар читає речитативом, монотонно. Світський же промовець виголошує не сакральний (священний) текст, а говорить «від себе», отож, й інтонаційний малюнок тут розкутіший, багатший. На жаль, у нас усталилася від часів Середньовіччя система відтворення тексту вголос монотонним, ритмізованим речитативом, що часто «присипляє» слухача. Уникайте також «нерішучої» інтонації: вона недопустима. Взагалі вчені підрахували, що слухачі не засвоюють 30-40% промови, якщо її інтонація не відповідає змісту. Тому промовець має сконцентруватися тільки на тексті виступу і тих думках та почуттях, які він хоче донести до слухачів.

Місце промови. Оратору необхідно звертати увагу на деякі моменти, що стосуються сприйняття його персони очима аудиторії. Так, він повинен бути

достатньо освітлений — голос з темного кута мало кого приваблює. Для оратора-початківця небажано починати свою практику з виступу просто неба, перед численними слухачами. Окрім психологічного бар'єру, який може виникнути, тут виступає на перший план і такий важливий момент, як акустика. Та, навпаки, у приміщенні, де голос оратора резонує (багато залів спеціально налаштовані на добру акустику), початківець почуватиметься впевненіше. Тут-таки зазначено ще два моменти, які потрібно врахувати ораторові: у великих приміщеннях для доповідей на оратора чекають дві небезпеки: або поглинання звука, або відлуння; в першому випадку слід дуже чітко артикулювати кожен звук; у другому — уповільнити темп. Відлуння спостерігається переважно у високих приміщеннях або в приміщеннях, які поділено на частини. П. Сопер радить, якщо аудиторія невелика (до 75 осіб), то говорити краще, ставши на один рівень зі слухачами.

10.3 Вправи:

10.3.1 Проведіть репетицію виходу до аудиторії зі своїми товаришами. Відзначайте один в одного всі можливі недоречності (заціплення, скутість жестів, незграбну поставу, кам'яне обличчя, переляканий погляд, невпевнену або занадто швидку ходу тощо). Намагайтеся позбутися цих недоліків; тренуйтеся наодинці перед великим дзеркалом.

10.3.2 Спробуйте сконцентрувати свій погляд на якомусь об'єкті. Врахуйте, скільки часу ви можете тримати погляд зафіксованим. Якщо це не вдається, сконцентруйте погляд на полум'ї свічки в темному приміщенні. Якщо вам вдається фіксувати погляд протягом 5—10 хвилин, вважайте, що ви цією справою оволоділи.

10.3.3 Спробуйте "намалювати очима" величезну пласку цифру 8 (яка ніби лежить ребром до вас) на рівні очей аудитора, коли ви виступаєте. У вас має створитися враження, що ви зустрілися очима з кожним із присутніх. Повторюйте час від часу цей прийом під час промови.

10.3.4 Виконайте кілька вправ на тренування уваги:

Подивіться на свій робочий стіл і опишіть побачене. Знову подивіться й порівняйте з описаним (мале коло уваги).

Розгляньте частину кімнати навколо столу (обов'язково визначивши межі огляду) та опишіть побачене (середнє коло уваги).

Розгляньте пейзаж за вікном і намалюйте його за пам'яттю (велике коло уваги).

Візьміть жменю дрібних грошей і, перераховуючи їх, водночас розповідайте зміст книги, фільму чи історію з життя (багатоповерхове коло уваги).

10.3.5 Спробуйте прочитати невеликий текст перед дзеркалом. Скільки разів ви відірвалися від тексту, аби зазирнути самому собі в очі? Повторіть цю вправу з живим співрозмовником.

10.3.6 Спробуйте "змалювати" жестами (без слів) перед товаришем такі ролі: сліпий, кишеньковий злодій, гонорова особа, старий чоловік (жінка), невпевнена в собі особа і т. д. Нехай ваш товариш вгадає, кого ви зобразили.

10.3.7 Проілюструйте жестами та мімікою наведений далі текст:

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу — і більш ніколи. Одного разу я озирнувся^ бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я звернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнулось? Ні. Я пішов швидше. Так наче бігло. Може, то серце? Хто його знає... Це дратувало. Набрался зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Що ж далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув нерви, як снасті у бурю і йду. Здається одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже (М. Коцюбинський).

10.3.8 Повністю видихніть через рот повітря з легень. Затамуйте подих, перевірте пульс; відрахуйте 6 ударів і спробуйте набирати повітря через ніс так, аби повністю заповнити нижню частину легень — до діафрагми (2 удари пульсу); середню частину легень (2 удари пульсу); верхню частин легень — до гортані (2 удари пульсу). Знову затамуйте подих (6 ударів пульсу) і утримуйте повітря в собі (6 ударів пульсу). Повторіть видих. Зробіть цю вправу 6 разів. При цьому краще сидіти в розслабленій позі. Чи "слухається" вас після цього дихання? Як поводить себе серце? Застосовуйте цю вправу тоді, коли вас охоплює нервовий стан перед виходом до аудиторії.

10.3.9 Видихніть повітря так само, як в попередній вправі (через рот). Наберіть повітря до самої діафрагми і, видихаючи, голосно скажіть "А-а-а-а..." Порівняйте звучність з тою, яка була б притаманна звуку "А", якби ви

вимовляли його, спираючи струмінь повітря лише на гортань. Чи помітили ви різницю? Запам'ятайте: оратор, як і співак, повинен звикнути говорити при опорі на діафрагму (поставлений голос).

10.3.10 Перевірте з допомогою піаніно (й бажано — у присутності компетентної людини) діапазон свого голосу. Скільки нот ви можете взяти, не напружуючись? Чи не схильні ви штучно знижувати чи підвищувати звучання голосу? Спробуйте промовити слово "риторика" спочатку підвищуючи, а потім знижуючи тональність від ноти до ноти.

При бажанні ви можете вдатися до розвиненої системи подібних вправ для розширення діапазону свого голосу. Але пам'ятайте, що це краще робити поступово, під наглядом фахівця, бо інакше можна зірвати голос.

10.3.11 Виконайте кілька вправ (кожна вправа виконується 5—6 разів) для розвитку артикуляції та вироблення правильної дикції.

1. Рвучко, але плавно відкрийте рот, опускаючи нижню щелепу і поверніть її в попереднє положення. 2. Спробуйте рухати нижньою щелепою вправо-вліво. 3. Висуньте вперед нижню щелепу та поверніть назад. 4. Спробуйте "проковтнути" свій язик, повільно заносячи його середину в "глибину гортані". 5. Доторкніться язиком (звичайно, всередині рота) до лівої щоки, до правої щоки, до верхніх та нижніх альвеол. 6. Стуліть губи, потім розтягніть їх, знову стуліть. 7. Розтягніть губи у посмішці якомога ширше — намагайтесь начебто дотягнути кінці рота до вух. 8. Складіть губи ніби для поцілунку, поверніть їх у попереднє положення.

10.3.12 Прослухайте записаний на магнітофон виголошений вами текст. Зверніть увагу, чи правильно ви вимовляєте звуки "р", "я", "с", "ж", "ш", V. Чи не замінюєте ви звук "і" на звук "й"?

10.3.13 Скажіть так швидко, як тільки можете, не порушуючи артикуляційних норм.

Де оре сошка, там хліба хоч трошки.

Чув дзвін, та не знає, де він.

Козацькому роду нема переводу.

Катерина Дем'яну не попустить бур'яну.

Правда кривду переважить.

Ні риба, ні рак, а так — неборак.

З сильним не борись, з багатим не судись.

Де багато пташок, там мало комашок.

Не вмер Данило, та болячка задавила.

Поможи, Боже, і вашим, і нашим.
Бреше, як гребінцем чеше.
Не засушиш насіння — посушиш голову.
Годувала гава гавенят на ганку.
Говори до гори, а гора — горою.
Молодець проти овець, а проти молодця — сам вівця.

10.3.14 Розставте позначки гучності та темпу мовлення (fl, /2-.. ti, t2...) в такому тексті:

Дев'ять років тому такого ж січневого дня я стояв на одній з чернівецьких вулиць у "живому ланцюгу". Взявшись за руки, ми у такий спосіб відзначали акт злуки у січні 1918 року двох народних республік — Української і

Західноукраїнської. Знаю, дев'ять років тому багато хто з нас брав участь у подібних, хай скромніших, але не менш потрібних акціях. Ми хотіли своєї держави і протестували проти замовчування офіційною історіографією правди про Українську революцію 1917—1918 років. (Доба. — 1999. — 22 січня).

10.3.15 Перевірте ваш звичний темп мовлення: візьміть будь-який текст і порахуйте з годинником в руках, скільки слів за хвилину ви вимовляєте. Співвіднесіть це з нормою (120—130 слів за хвилину). Зробіть належні висновки.

10.3.16 Промовте, намагаючись змалювати інтонацією відповідну ситуацію:

Я голодний, як вовк. День був чудовий! Як ти міг залишити її в таку хвилину?! Це найгірша хвилинка в моєму житті... Якби ви бачили його обличчя в цю мить!..

10.3.17 Спробуйте вплинути на волю Вашого співрозмовника, подолавши його психологічний стан та прагнення на даний момент (вередування, спокій, відчай, збудження, агресивність тощо). Чи здатні Ви маніпулювати людьми?

а) переконайте подругу піти на дискотеку;

б) ввічливо випроводіть за двері непрошеного гостя;

в) дізнайтеся про таємницю, що гнітить товариша;

г) випросіть у товариша його улюблену річ. Звичайно ж, буде етично з Вашого боку, якщо ви не використаєте свою волю на шкоду товаришу.

10.3.18 Запишіть на диктофон і вислухайте промовлений вами текст. Відзначте недоліки (вимови, темпу, тембру, інтонації тощо).

11 Оратор і аудиторія. Тип і форма промов

11.1 Вирішувані питання:

- Типи промов.
- Контакт з аудиторією
- Утримання уваги слухачів
- Використання візуальності та технічних засобів
- Методика відповіді на запитання

11.2 Короткі теоретичні відомості:

Контакт з аудиторією

Встановлення контакту зі слухачами Найвищий прояв майстерності публічного виступу, ефективності ораторської промови — контакт зі слухачами. Це заповітна мрія кожного оратора. Дійсно так, адже промова виголошується для того, щоб її слухали, правильно сприймали, запам'ятовували. Якщо оратора не слухають, якщо аудиторія під час промови займається «своїми справами», то зусилля і праця виступаючого пропадають даремно, дієвість такого виступу зводиться до нуля. За визначенням психологів, контакт — це спільність психічного стану оратора та аудиторії, це взаєморозуміння між виступаючим і слухачами. У зв'язку з чим виникає ця спільність? Перш за все на основі сумісної мисленнєвої діяльності, бо оратор і слухачі повинні вирішувати одні й ті ж проблеми, обговорювати однакові питання: оратор, розкриваючи тему свого виступу, а слухачі, слідкуючи за розвитком його думки. Якщо оратор говорить про одне, а слухачі думають про інше, контакту не буде. Спільну мовленнєву діяльність оратора й аудиторії учені називають інтелектуальним співпереживанням. Невипадково в народі кажуть: «Слово належить наполовину тому, хто говорить, і наполовину тому, хто слухає». Для встановлення контакту важливе також і емоційне співпереживання, тобто оратор і слухачі повинні відчувати під час виступу подібні почуття. Відношення промовця до предмета мовлення, його зацікавленість, упевненість передаються слухачам і викликають у них відповідну реакцію. Психологи підкреслюють, що необхідною умовою виникнення контакту між оратором та аудиторією є щира, справжня повага до слухачів, визнання них як партнерів, товаришів у спілкуванні. Зовнішній контакт проявляється у поведінці аудиторії, а також у поведінці самого оратора. Нерідко під час виступу оратора в залі панує тиша. Але ж якою різною буває ця тиша! Одних ораторів слухають, затамувавши подих, боячись пропустити хоч

одне слово. Ця тиша регулюється самим оратором. Жарти виступаючого, його гумористичні зауваження викликають рух у залі, посмішки, сміх слухачів, але цей сміх припиняється зразу ж, як тільки оратор знову починає викладати свої думки. Під час виступу інших ораторів теж сидять мочки, але не через те, що ловлять кожне слово, а тому, що не хочуть заважати виступаючому. Це так звана ввічлива тиша. Сидіти сидять, але не слухають, не працюють разом з оратором, а думають про своє. Тому сама по собі тиша ще не говорить про контакт оратора з аудиторією. Головні показники взаєморозуміння між виступаючим і слухачами — позитивна реакція на слова виступаючого, зовнішнє вираження уваги слухачів (їх поза, зосереджений погляд, посмішки, аплодисменти, кивання головою на знак згоди), «робоча» тиша в залі. Прояв наявності чи відсутності контакту свідчить і поведінка оратора. Якщо оратор говорить упевнено, поводить себе невимушено, часто звертається до слухачів, тримає в полі зору весь зал, значить, він знайшов необхідний підхід до аудиторії. Оратор, що не вміє контактувати з аудиторією, як правило, говорить невиразно, збивається, не бачить своїх слухачів, ніяк не реагує на їхню поведінку. Треба мати на увазі, що оратору іноді вдається установити контакт тільки з частиною слухачів, а не зі всією аудиторією. Можна сказати, що контакт — це величина змінна. Він може бути повним і неповним, стійким і нестійким, змінюватися в процесі виступу. Звичайно, кожен оратор повинен намагатися встановити повний контакт із слухачами, стійкий від початку до кінця. А для цього треба враховувати цілу низку факторів: актуальність питання, що обговорюється, його новизну, цікавість змісту виступу, особистість оратора, його репутацію. Якщо оратор відомий як людина принципова, ерудована, як людина, у якої слово з ділом не розходиться, то аудиторія довірятиме такому оратору. Врахування особливостей аудиторії. Перш за все важливо знати, однорідна чи неоднорідна аудиторія. За якими ж ознаками можна судити про однорідність аудиторії? До них відносяться такі характеристики слухачів, як вік, національність, рівень освіти, професійні інтереси, настрої тощо. Зрозуміло, що чим однорідніша аудиторія, тим однотайніша реакція слухачів на виступ, тим легше виступати. І навпаки, неоднорідна аудиторія по-різному реагує на слова оратора, і йому треба докладати більше зусиль, щоб управляти такими слухачами. Суттєва ознака аудиторії — кількісний склад слухачів. Іноді цікавляться, в якій аудиторії легше виступати — у малочисельній чи численній. Кожна з них має свої особливості. Деякі оратори бояться великої аудиторії, вони починають дуже хвилюватися, їх охоплює так звана ораторська лихоманка, і вони втрачають дар мовлення. Малочисельною аудиторією легше управляти, але в даному разі оратор повинен добре знати питання, про яке йде мова, бо незручно читати з

«листа» перед невеликою кількістю слухачів. На встановлення контакту між оратором та аудиторією впливають і деякі особливості психології слухачів. Слухачі висувають перед оратором особливі вимоги: вони надали йому в процесі спілкування головну роль і хочуть, щоб він оправдав її. Тому важливо, щоб слухачі відчули впевненість у поведінці оратора, побачили спокій і достоїнство на його обличчі, почули твердість і рішучість у голосі. Навіть сама поява оратора на трибуні психологічно впливає на аудиторію вона повинна настроїти слухачів на успіх ораторського виступу, ні в кого не повинно виникнути навіть тіні сумніву в успіху. Але ж оратор — така ж сама людина, як і всі інші. Перед виступом у нього можуть виникнути неприємності, непередбачені ускладнення. Однак аудиторії немає ніякого діла до особистих переживань оратора. Значить, йому треба вміти приховати свій настрій, на відповідний час відключитися від усього, що не зв'язано з виступом в аудиторії. Особливістю психології аудиторії є те, що слухачі — це одночасно і глядачі. Оратор тільки з'являється на трибуні, а слухачі вже оцінюють його, обмінюються один з одним критичними зауваженнями. Що ж приваблює в ораторі зорова увага слухачів? Звичайно, в першу чергу його зовнішній вигляд. Одяг виступаючого повинен відповідати характеру умов, серед яких проголошується промова, бути охайним. Аудиторія уважно слідкує і за поведінкою оратора під час виступу. Зайві, механічні рухи виступаючого відволікають увагу слухачів, стають предметом обговорення аудиторії. Слухачі звертають увагу і на позу лектора. Деякі оратори, діставшись до трибуни, лягають на неї, розгойдуються то вправо, то вліво, переминаються з ноги на ногу, топчуться на місці. Усе це негативно діє на слухачів, не сприяє установленню контакту з оратором. Слухачам зовсім не байдуже, куди дивиться оратор. Нерідко можна спостерігати таку картину: робить начальник доповідь, виступає на зборах і дивиться у вікно, оглядає стіни, опускає очі на підлогу, піднімає їх до стелі, розглядає свої руки, тобто дивиться куди завгодно, але не на слухачів. Буває ще гірше: виступаючий дивиться на аудиторію, як у пустий простір. Чи можна в такому випадку говорити про повне взаєморозуміння між оратором і аудиторією? Звичайно, ні. Правда, зоровий контакт не означає, що весь час треба дивитись на всіх і кожного. Але якщо під час промови повільно переводити погляд з однієї частини аудиторії на іншу, то можна створити враження доброго зорового контакту зі слухачами. Таким чином, установлення контакту, оволодіння увагою аудиторії забезпечує успіх публічного виступу, є необхідною умовою для передачі інформації, для впливу на слухачів, для закріплення в них відповідних знань і переконань.

Використання технічних засобів

Поряд із глибоким змістом, логічною структурою, що відповідає формою ви повинні збудити інтерес слухачів, зробити ваша доповідь привабливого і зручним для сприйняття.

Пам'ятайте, що аудиторія складається з індивідуумів. Якщо ви знаєте їхні імена, звертайтеся до них за іменами, підтримуйте контакт очима, причому не з одною людиною, а з всією аудиторією. Використовуйте жести, міміку, образні вираження, порівняння, метафори, гумор. В останньому випадку будьте обережні: ніколи не використовуйте жартів, що можуть скривдити аудиторію або дискредитувати тему доповіді.

Велику роль у підвищенні успіху доповіді грають візуальні технічні засоби, які можна розділити на безпосередні і проєкційні.

Безпосередні візуальні засоби — це такі пристосування, на яких лектор формує інформацію у візуальній формі в процесі виступу. До них відносяться традиційні крейдові або спеціальні фломастерні дошки і деякі види проєкторів, що дозволяють писати на спеціальних плівках. Ці засоби можна використовувати для наступних цілей:

- демонстрації даних у виді таблиць, графіків, діаграм для полегшення розуміння матеріалу;
- запису ключових слів і фраз, як допомоги для розуміння структури доповіді;
- запису висновків;
- проведення обчислень;
- демонстрації схем, малюнків і т.д.

Усе, що ви будете записувати під час доповіді, повинне бути продумане і складене під час його підготовки, а не імпровізуватися в його плині. При цьому бажано дотримувати наступні правила:

- текстова інформація повинна бути простою - тільки кілька ключових слів;
- для представлення інформації використовуйте сумісні кольори фломастерів або крейд;
- використовуйте тільки такі ілюстрації, що наочні, легко і без великих витрат часу можуть бути намальовані або записані;
- не давайте багато візуальної інформації за один раз, обов'язково записуйте інформацію, що важко сприймається на слух;
- пишіть крупно, щоб усі слухачі ясно бачили написане;
- записуйте ту інформацію, до якої будете звертатися багаторазово. По ходу доповіді всякий раз залучайте до неї увагу слухачів;
- не затуляйте візуальний засіб;

- говорять до аудиторії, а не до дошки.

Окрім описаних засобів візуалізації інформації оратор може використовувати прилади

Проекційні засоби

Успішне використання проекційних засобів можливо тільки за умови правильно підготовлених матеріалів. Візьміть до відома наступні поради:

- кожен слайд(кадр) повинний бути присвячений тільки одному питанню. У кожному рядку повинно бути не більше 6—7 слів. Кількість рядків на одному слайді не повинна перевищувати 10;
- використовуйте кольори, що сполучаються;
- мінімальна висота букв на слайді повинна бути 6 мм;
- графіки і діаграми більш наочні, ніж таблиці;
- інформація на екрані повинна бути видна усім без винятку слухачам;
- візуальна інформація повинна підкріплювати вашу мову, а не навпаки.

Не перетворюйте свою доповідь у просте коментування слайдів;

- зменшуйте освітленість аудиторії при демонстрації слайдів, але не виключайте світло зовсім;
- обов'язково перевірте справність і якість технічних засобів до початку доповіді;
- запам'ятаєте порядок слайдів(кадрів), так щоб знати зміст кожного з них. Це виключить необхідність тривалого розглядання екрану;
- не використовуйте занадто багато слайдів (кадрів), це робить доповідь монотонною, це стомлює аудиторію.

Відповіді на питання

Незалежно від змісту питань, необхідно дотримувати наступних правил.

- Ви повинні вітати і заохочувати питання: вони не тільки показують, що аудиторія слухала уважно і зацікавилася вашою доповіддю, але і дають можливість виявити сферу інтересів аудиторії. Обов'язково повторите питання для аудиторії, дуже часто слухачі задають його тихим голосом.

- Намагайтеся відповісти на всі питання. Не ігноруйте деякі питання, віддаючи перевагу іншим, тому що це зменшить довіру до вас з боку аудиторії. Намагайтеся давати ясні, визначені, короткі відповіді. Тоді ви зможете відповісти на більшу кількість питань за обмежений час.

- Якщо ви не можете відповісти на запитання — скажіть про цьому прямо. Це краще, ніж ухилятися від відповіді або дати неправильна відповідь. Ви можете попросити відповісти на запитання кого-небудь зі слухачів, хто має необхідний досвід або інформацією.

- Якщо ви не змогли відповісти на запитання, скажіть, що підготуєте відповідь і повідомите про це на наступній зустрічі або перед нею. Обов'язково

підготуйтеся і зробіть усе можливе, щоб слухач, що задав питання, одержав відповідь у будь-якій формі: особисто, за телефоном, письмово і т.д.

- Ніколи не говоріть, що питання дурне, не відноситься до справи, не цікаве і т.д. — ви втратите аудиторію.

- Якщо один зі слухачів домінує при завданні питань, придушуючи інших, чемно скажіть йому, що ви хотіли б надати можливість задати питання всім слухачам, а з ним готові зустрітися й обговорити питання після доповіді.

- Якщо час, відведений для питань, підходить до кінця, попереджуйте про це аудиторію, наприклад, у такій формі: «Мнені шкода, але в нас залишилося часу не більш, ніж на 2 питання».

11.3 Вправи:

11.3.1 В яких із зазначених далі ситуацій найдоцільніше використати певний тип промови (за знаковим оформленням та закріпленням)? Поясніть свій вибір.

- 1 — Виступ по радіо;
- 2 — Відкриття меморіальної споруди;
- 3 — Свідчення на суді;
- 4 — Виступ на урочистих зборах трудового колективу;
- 5 — Виступ на підтримку політичної партії;
- 6 — Слово про небіжчика;
- 7 — Дипломатична нота;
- 8 — Виступ на студентському семінарі.

11.3.2 Прочитайте наведені далі тексти. Подумайте, який з них варто вивчити напам'ять, який — записати у вигляді тез, а який — детально законспектувати.

1. На 1 січня цього року в Державній службі зайнятості зареєстровано 1 млн 39 тис. безробітних. Офіційний рівень безробіття в Україні — 3,7%. На 1 січня 1998 року було зареєстровано 677,9 тис. чоловік, офіційний рівень безробіття становив 2,3%. Найвищий рівень безробіття сьогодні в Івано-Франківській області — 7,2%, Чернігівській — 6,5%, Волинській — 6%. Найнижчий — у Києві — 0,7% та Одеській області — 0,9%. (За матеріалами ВНІАН.)

2. Постановка голосу — 1. Система індивідуальних вокальних занять, спрямованих на оволодіння стійкою вокальною технікою, тобто здатністю свідомо і впевнено керувати процесом фонації залежно від вокально-технічних і

художніх вимог музичного твору. 2. Навчальний курс музично-педагогічних та музичних навчальних закладів. (Словник музичних термінів.)

3. Після "перевороту Чентана" первісна родова община була зруйнована, замість неї виникла сільська, територіальна община, що дістала назву "Г" — "поселення". На думку китайських істориків, "Г" була територією з певним населенням і являла собою економічну одиницю. В стародавньому словнику "Еря" говориться: "Те, що знаходиться поза "Г", називається передмістям, те, що за передмістям — пасовищем, те, що за пасовищем — пусткою, те, що за пусткою — лісом".

Китайський історик У Цзе зазначає, що: 1) "Г" спочатку було поселенням кровних родичів — первісною общиною; земля общини в період Ін була власністю держави і члени "Г" платили певний податок в казну за право користуватися цією землею; 2) у винагороду за зроблені правлячому дому послуги видатним воєначальникам і старійшинам роду давалися ділянки на завойованих землях, що мали бути заселені і на яких треба було збудувати поселення; ці дарунки також називалися "Г".

В територіальних общинах "Г" було об'єднане фактично все сільське населення країни. (Нариси історії Стародавнього Сходу.)

11.3.3 Спробуйте виголосити промову-експромт на одну із запропонованих далі тем:

- Проблеми сучасної освіти.
- Чорнобиль оселяється в кожній родині.
- Що таке щастя?
- Християнству — дві тисячі років.

Якщо є можливість, запишіть свою імпровізацію на диктофон і продумайте, наскільки вона вдалася, чи не потребує доопрацювання. Якщо так, то в яких аспектах.

11.3.4 Уявіть, що ви вперше виступаєте перед дитячою аудиторією (6-й клас). Ви старанно підготували свій урок, написавши детальний конспект, і читаєте його як лекцію. Але клас абсолютно не слухає вас; посилюється гамір, діти повністю втратили інтерес до того, що ви читаєте. Що краще зробити — "навести порядок" і продовжувати читати свій чудовий конспект чи спробувати перейти до живого слова?

12 Загальна і фахові риторики. Фахова риторика та ділове спілкування

12.1 Вирішувані питання:

- Роль красномовства в суспільстві.
- Значення риторики для обраної вами професії.
- Назвіть і охарактеризуйте основні критерії професіоналізму оратора. Проблема ораторського таланту й необхідність підготовки промовця.
- Теорія та практичні вправи в риторичі: їхнє співвідношення.
- Специфіка публічних виступів у сфері соціальної роботи.

12.2 Короткі теоретичні відомості:

Специфіка соціальної роботи потребує переважного використання мотиваційних промов (тоді, як у викладацькій діяльності переважають інформаційні).

Мотиваційна промова — це процес, під час якого оратор передає повідомлення, призначене задля зміцнення певного переконання аудиторії, його чи спонукання аудиторії до дії.

Принципи мотиваційної промови:

Принцип 1. Ви швидше переконаєте аудиторію, якщо зможете конкретно і чітко висловити те, у що повинні повірити слухачі або що вони мають зробити.

Принцип 2. Ви швидше зможете мотивувати аудиторію, якщо будете формулювати цілі й подавати інформацію, орієнтуючись на установки, яких дотримуються ваші слухачі

Принцип 3. Ви швидше переконаєте аудиторію, якщо буде мати хороші, розумні аргументи й докази на підтримку вашої основної думки.

Принцип 4. Ви швидше зможете переконати аудиторію, якщо вибудовуватимете свої докази відповідно до прогнозованої реакцією слухачів.

12.3 Вправи:

12.3.1 Доведіть істинність наведених думок, проілюструвавши їх прикладами з різних галузей професійної діяльності.

Обмін словами – це ще не розмова (Р. Доценко);

Мова довга не є добром (Данило Заточник);

Мова – жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування (Панас Мирний);

Слово формує світ. Спотворене слово спотворює його (Павло Мовчан);

Слово – зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати (Максим Рильський).

12.3.2 Переконайте опонента, що: “Поетами народжуються, а ораторами стають” (Цицерон).

12.3.3 Складіть промову на тему “Сучасний шлюб та його перспективи” за поданими тезами:

- любов як основа шлюбу;
- церковний та світський погляд на шлюб;
- проблема розлучення: причини та моральні аспекти;
- зміна ставлення до вільного кохання в сучасному суспільстві;
- нетрадиційні форми шлюбних відносин і ставлення до них суспільства.

12.3.4 Складіть промову на тему, пов’язану з вашою професійною діяльністю (на вибір). Виступіть з нею перед студентами вашої групи. Застосуйте елементи інтерактиву, візуальності. Будьте готові до запитань слухачів.

Рекомендована література

Базова

1. Абрамович С. Д. Риторика та гомілетика. – Чернівці, 1995.
2. Абрамович С. Д., Чикарьова М. Ю. Риторика. – Львів, 2001.
3. Абрамович С.Д. та ін. Риторика загальна та судова: Навч. посібник. - К.: Юрінком Інтер, 2002.
4. Бернацкий Г. Г. Культура политической дискуссии.–Л., 1991.
5. Вандишев В.М. Риторика: экскурс в історію вчень і понять: Навч.посібник. - К.: Кондор, 2003.
6. Волков А. А., Фадеева Е. А. Воплощение замысла в лекции. – М., 1989.
7. Гурвич С. С, Погорелко В. Ф., Герман М. А. Основы риторики. – К., 1988.
8. Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж. М. и др. Общая риторика. – М., 1986.
9. Зеленецкий К. П. Исследование о риторике. – М., 1991. – С. 11–15.
- 10.Ивакина И. Н. Культура судебной речи. – М., 1955.
- 11.Иванова С. Ф. Лекторское мастерство. – М., 1983.
- 12.Козаржевский А. Ч. Античное ораторское искусство. – М., 1980.
- 13.Михайловская М. Г., Одинцов В. В. Искусство судебного оратора. – М., 1981.
- 14.Михальская А, К. Педагогическая риторика: история и теория. – М., 1998.
- 15.Молдован В. В. Судова риторика. – К., 1998.
- 16.Николаева Т. Н. Жест и мимика в лекции. – М., 1973.
- 17.Никольская С. Техника речи. – М., 1976.
- 18.Рассел Б. История западной философии. – М., 1959.
- 19.Рождественский Ю. В. Теория риторики. – М., 1997.
- 20.47.Рождественский Ю. В. Риторика публичной лекции. – М., 1989.
- 21.Саган Г. М. Золотослів. – К., 1993.
- 22.Сопер Поль А. Основы искусства речи. – М., 1995.
- 23.Степанов А. Голос и жесты оратора //Наука и религия. – 1965.
- 24.Турбин С. С, Погорелко В. Ф., Герман М. А. Основы риторики. – К., 1978.
- 25.Шенберг В. А. Савкова З. В. Риторика. – СПб., 1997.
- 26.Allan Pease.Body language in the workplace. - London : Pease International, 2011
- 27.Kenneth Burke, A Rhetoric of Motives, - Berkeley: University of California Press, 2009

Допоміжна

1. Античные риторики. – М., 1978.
2. Бондаренко Г.Л. Національне соціально-побутове красномовство як особливий вид усного мовлення. – Умань, 2006.
3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Деловая риторика. – Ростов н/Д, 2000.
4. Головатий М.Ф. Навчи себе сам: Навч.-метод, розробка. – К.: МАУП, 2002.
5. Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). – М.: ПРИОР, 1999. - 272 с.
6. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи. – М.: У РАО, 1998. – 208 с.
7. Кузнецов И.Н. Практикум по риторике: Учеб.-справ, пособие. – Минск: Совр. слово, 2004. – 352 с.
8. Кунъч З. Риторичний словник. – К.: Рідна шк., 1997. – 342 с.
9. Леммерман Х. Учебник риторики. – М., 1997.
10. Логика и риторика: Хрестоматия. – Минск, 1997.
11. Михайличенко Н. А. Основы риторики: Учеб. пособие. – М.: ЮНТУС, 1994.
12. Мищич П. Как проводить деловые беседы. – М., 1987.
13. Панкратов В. Н. Манипуляции в общении и их нейтрализация. – М., 2000.
14. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: СПОЛОМ, 2001. – 224с.
15. Рождественский Ю. В. Теория риторики. – М.: Добросвет, 1999. – 482 с.
16. Сагач Г. М. Словник-мінімум термінів красномовства. – К., 1992.
17. Сагач Г. М. Словник термінів красномовства // Г. М. Сагач. Золотослів. – К., 1993. - С. 315-359.
18. Сагач Г. М. Риторика. – К., 2000.
19. Сагач Г. М. Слово животворяще. – К., 2000.
20. Сагач Г. М. Ділова риторика: Мистецтво риторичної комунікації. – К.: Зоря, 2003.
21. Сагач Г.М. Риторичний квітник: афористичний золотослів. – К.: Слово, 2004.
22. Сагач Г. М. Храм Слова. – К., 2005.
23. Сагач Г. М. Вибрані праці: У 5 т. – Рівне, 2006.
24. Сагач Г. М. Словник основних термінів та понять риторики. – К., 2006.
25. Чалдини Роберт. Психология влияния. – СПб., 2000.

26. Шейное В. П. Искусство убеждать. – М., 2000.
27. Шепель В. М. Имиджеология: секреты личного обаяния. – М., 1997.
28. Щёкин Г. В. Визуальная психодиагностика. – К.: МАУП, 2003.
29. Щёкин Г. В. Как эффективно управлять людьми. Психология кадрового менеджмента: Науч.-практ. пособие. – К.: МАУП, 1999.
30. Эрнст Отто. Слово предоставлено вам. – М., 1988.
31. ЯкоккаЛи. Карьера менеджера. – М., 1991.
32. Юри У. Преодолевая "нет", или Переговоры с трудными людьми. – М., 1993.
33. Айви А. Лицом к лицу: Практ. пособие для освоения приемов и навыков делового общения. – Новосибирск: ЭКОР, 1994.
34. Арредондо Лэни. Искусство деловой презентации. – Челябинск: Урал LTD, 1998.
35. Бороздина Г. В. Психология делового общения: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1999.
36. Вандишев В. М. Риторика: экскурс в історію вчень і понять: Навч. посіб. – К: Кондор, 2003.
37. Введенская Л. А. Культура и искусство речи. Современная риторика. – Ростов н/Д: Феникс, 1995.
38. Все об этике. – Ростов н/Д, 1997.
39. Гриненко Г. В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М.: Юрайт, 1999.
40. Донецкий И. Б. Практикум по риторике. – М.: Издат. центр АЗ, 1996.
41. Данкел Ж., Царизм З. Ораторское искусство – путь к успеху. – СПб.: Питер Пресс, 1997.
42. Діловий етикет. – К., 2000.
43. Дебаты: Навч. посіб. – К.: А.П.М., 2001.
44. Дороніна М. С. Культура спілкування ділових людей. – К., 1998.
45. Зарецкая Е. М. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. – М., 1998.
46. Золотослів: Хрестоматія до курсу риторики / Упоряд. Г. М. Сагач. – К., 1992.
47. Зубепко Л.Г., Немцов В.Д. Культура ділового спілкування. – К., 2000.
48. Карнеги Д. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. – Днепропетровск: Титул, 1996.
49. Ломовский В. Д. О судебной речи: Учеб. пособие. – Калинин, 1990.
50. Львов М. Ф. Риторика. - М., 1995.
51. Меги Г. Д. 10 уроків ораторської майстерності тим, хто вчиться виступати публічно. – К., 1993.

52. Мурашов А. А. Риторика: Хрестоматія-практикум. – М., 1998.
53. Неориторика: генезис, проблеми, перспективи: Сб. науч.-аналит. обзоров. – М., 1987.
54. Овчинникова А. П. Пять шагов к хорошей речи. Речевая коммуникация: техника речи. – О.: ОКФА, 1997.
55. Ораторы Греции. – М.: Худ. лит., 1985.
56. Пиз А., Гарнер А. Язык разговора. – М., 2000.
57. Пономарев О. Д. Культура слова. – К.: Либідь, 2001.
58. Сопер Поль. Основы искусства речи. – М.: Яхтсмен, 1995.
59. Томан Іржі. Мистецтво говорити. – К., 1996.
60. Хміль І. Ф. Ділове спілкування. – К., 2004.
61. Шеломещев В. Н. Этикет и культура общения. – К.: Обериг, 1995.

Інформаційні ресурси

1. ritorika.com.ua
2. <http://www.gramota.ru/book/ritorika/index1.htm>
3. <http://www.ritorika.spb.ru/>
4. <http://www.filologia.su/ritorika/>
5. Александров Д.Н. Риторика [Электронный ресурс] : учеб. пособие / Д.Н. Александров. - 2-е изд., стер. - М. : Флинта, 2012. - 624 с. : ил.

Додаток А – Короткий словник з риторики

Артикуляція (від лат. — розчленування) — дія мовного апарату, внаслідок якої утворюються звуки.

Архаїзми (грец. — стародавній) — застарілі слова (словосполучення), які передають реалії минулих епох. Ораторові не рекомендується зловживати А.

Асонанс (від лат. — відгукуюсь) — повторення голосних з метою створення художнього образу і підсилення звучності тексту.

Асертивність (від лат. — претендувати) — здатність людини чітко визначити для себе, чого вона прагне, а чого ні.

Аттицизм — (грец.— аттична манера) — вишукана й образна мова, властива давнім жителям Аттики за часів розквіту їхньої культури.

Афанасій Олександрійський (бл. 297-373) — один з Отців Церкви, який зазнав гонінь за палку та красномовну оборону церковної ортодоксії. Мав класичну освіту, був пропагандистом чернечого життя. Його богословські твори та листи стали фундаментом християнського вчення про Трійцю.

Афтоній (друга половина IV ст.) — ритор, автор комплексу письмових завдань на тему, що надовго стали фундаментом риторичної освіти.

Бернард Клервоський (1090-1153) — французький богослов і проповідник, який прославився палким і пишним стилем проповідництва; був одним з натхненників хрестових походів.

Біблеїзм — слово або вираз, запозичені з Біблії, що створюють відповідну стильову атмосферу, інколи — церковнослов'янізм.

Бібліографія (грец.— книга — пишу) — допоміжна наукова дисципліна, що дозволяє ораторові зорієнтуватися в друкованих виданнях і базується на правилах бібліографічного опису.

Варваризми (грец.— чужоземний) — слова іншомовного походження. Засмічення мови оратора В. робить її незрозумілою.

Василь Великий (бл. 330-379) — один з Отців Церкви, син видатного ритора; отримав риторичну освіту в Константинополі та Афінах, прославився численними проповідями та богословськими працями. Обороняв за часів усього свого життя святу віру Христову.

Вербалізм (від лат. — словесний) — зловживання словом, марнослів'я, пусте пишномовство, під яким не криється жодна думка.

Виразне читання — читання з дотриманням певної системи правил (орфоєпії, артикуляції, дикції тощо). Часто термін В. ч. вживається також як синонім поняття "художнє читання" або декламація, що не зовсім точно.

Продовження додатку А

Вишенський Іван (1545(50)-1620(30) — український православний чернець, плідний письменник-полеміст, який значну частину життя провів у Греції (Афон), звідки, наслідуючи традиції апостольських послань, писав листи в Україну, палко обстоюючи в них православ'я та живо змальовуючи обставини життя свого часу. Твори В. є яскравою сторінкою давньої української риторики.

Вульгаризми (від лат. — звичайний, простий) — слова (словосполучення) лайливого характеру. Використовуються, зазвичай, малокультурними промовцями.

Гіпербола (від грец. — перебільшення) — троп, який базується на художньому перебільшенні.

Голос — звуки, що їх виробляє голосовий апарат людини. Індивідуальні особливості визначають висоту, силу і тембр Г. Володіння голосом — необхідна умова підготовки оратора. Оратор повинен обов'язково берегти Г. (руйнівні чинники — переохолодження, вживання тютюну та алкоголю, перевтома).

Гомілет — християнський проповідник, майстер гомілетики.

Гомілетика (від грец. — бесіда) — християнська риторика, що має на меті витлумачення Біблії через проповідь чи повчальну бесіду.

Школа красномовства, заснована Г. в Афінах, стала фундаментом політичного й академічного ораторства.

Горгієві фігури — введені вперше Горгієм різноманітні прийоми, що наближали ораторську промову до поезії (використання рим і тропів), спиралися почасти на практику фольклорних заклинань.

Гра — самовияв особистості, що може набувати характеру рольової Г. Для оратора важливо вміти перевтілюватися, "входити в роль", тому підготовка оратора включає деякі моменти викладання в акторських школах.

Грамотність (від грец. — лист, послання) — знання правил мови і вміння ними користуватися. Г. надзвичайно важлива для оратора. Ораторська Г. — обізнаність у сфері науки про красномовство.

Гротеск — художній образ, що базується на сполученні страхітливого з комічним.

Гумор (від лат. — волога; за античними уявленнями, стан організму, що визначає настрій) — змалювання явищ у м'якій, жартівливій інтонації (на відміну від сатири). Англійські дослідники виділяють також грубий гумор, властивий народному красномовству.

Дебати (від франц.) — обговорення, полеміка, які виникають після виступу.

Продовження додатку А

Дедукція (від лат. — виведення) — метод умовиводу за типом: від загального до конкретного.

Декалог (грец.— десять) — десять Заповідей Божих (або найпростіший вид Закону Божого, що був даний людям через пророка Мойсея), в яких стверджується два види любові до ближнього.

Демагогія (грец. — "водіння народу") — голослівні аргументи, що мають вигляд глибокої аргументації на користь загалу, а насправді прикривають корисні розрахунки, ницість душі та некомпетентність, прагнення маніпулювати людьми.

Демосфен (бл. 384-322 до н. е.) — давньогрецький оратор і політик. Замолоду мусив відстоювати в суді свої права на майно від нахабних родичів, що примусило його розвинути ораторські здібності (за переданням, маючи погану дикцію і слабкий голос, вправлявся в ораторстві на безлюдному березі, набивши рота камінцями — для розвитку артикуляційного апарату та сили голосу). Був адвокатом; згодом став політичним оратором. Мав величезний успіх як оратор; після македонського завоювання Афін покінчив життя самогубством. Ім'я Д. стало синонімом красномовного оратора.

Дикція (від лат. — вимова) — манера вимовляння звуків і слів. Правильна Д. — чітка та ясна.

Дискусія (лат. — розгляд) — публічне (й часто — конфліктне) обговорення якоїсь проблеми. Оратор повинен вміти організувати і вчасно припинити Д.

Диспут (лат. — досліджую, сперечаюсь) — організована форма дискусії, інколи — і задалегідь визначеними ролями. У межах Д. особливого значення набуває здатність оратора переконувати.

Дихання — найважливіша фізіологічна функція організму, чинник формування голосу. Правильно поставлене дихання дає ораторові можливість звучно, виразно і тривалий час говорити перед аудиторією. Існує система вправ щодо розробки правильного Д., яку ораторові варто застосовувати.

Діалектизми (від грец. — говірка, місцева мова) — слова та вирази, якими користуються мешканці окремих місцевостей і які не збігаються з літературною нормою.

Діалог у риторичі (від грец.— розмова двох) — спосіб побудови промови, який

- 1) включає елементи буквальної співбесіди з аудиторією;
- 2) імітує реальний Д. у монологі оратора (прямо чи приховано).

Продовження додатку А

Діапазон голосу — звуковий обсяг ораторського голосу, що визначається інтервалом між найнижчим і найвищим звуками. Ораторові важливо знати свій Д. г. (пор.: бас, баритон, тенор тощо у співі).

Діафора (від грец. — розрізнявати) — стилістична фігура, різновид повтору: повторюються слово чи вираз, які щойно прозвучали, але вони набувають більш експресивного звучання.

Діонісій Галікарнаський (друга половина I ст. до Христа) — письменник-історик, автор риторичних праць. Використав риторичний стиль у фундаментальному дослідженні римської історії "Римські старожитності".

Доведення — процес доведення оратором справедливості (чи навпаки) якогось твердження. У Д. використовуються методи індукції та дедукції. Оратор може доводити свою думку, спираючись на власний досвід, чужі думки (зокрема цитати), очевидні факти тощо.

Доступність промови — побудова виступу з урахуванням особливостей аудиторії (вікових, соціальних, світоглядних тощо).

Евристика (від грец. — знаходжу) — особливий метод ведення діалогу, навчання, введений Сократом. В Е. все будується на системі навідних питань, що підштовхують співрозмовника до вирішення проблеми.

Евфемізм (грец. — добре + слово) — троп, заміна табуйованих (священних, стилістично неприйнятних для якоїсь групи або ж просто непристойних) слів описовими синонімічними словами (зворотами).

Евфонія (грец. — благозвучність) — певна якість мовних звуків, що визначає емоційне забарвлення мови оратора.

Евфуїзм (грец. — витончений, стрункий) — стиль, що відрізняється штучною пишномовністю, манірністю.

Екзегетика — метод символіко-алегоричного потрактування тексту Біблії (засновник — Філон Олександрійський), згодом цей метод був перенесений і на тлумачення художніх текстів. Е. здавна використовується ораторами, насамперед церковними.

Експансивність (від лат. — поширення) — свідоме чи неконтрольоване свідомістю нав'язування власного "я", власної картини світу та цінностей аудиторії, що ґрунтується на болісній переоцінці оратором своєї особистості. Експансивний оратор зазвичай запалює почуття невибагливої, малорозвиненої аудиторії.

Еліпсис (від грец. — опущення) — стилістична фігура: пропуск слова, яке легко відтворити, воно ніби "підказується" контекстом.

Продовження додатку А

Емпатія (від грец.— почуття) — здатність відчувати стан іншої людини або аудиторії, важлива для оратора.

Епідектичне красномовство — те саме, що урочисте красномовство.

Епістрофа (від грец. — повертання) — стилістична фігура, що складається з повторення одного і того самого слова чи звороту.

Епітет (від грец. — прикладка) — троп, який образно визначає річ, людину чи дію, підкреслюючи найхарактернішу чи вражаючу якість.

Епіфора (від грец. — перенесення, повторення) — стилістична фігура, прийом, повторення слів (словосполучень) в кінці речень (у віршах — наприкінці віршових рядків або строф).

Ерудиція (від лат. — вченість) — наявність глибоких знань в тій чи іншій сфері (сферах). Е. виникає як результат копіткої праці індивідуума над собою. Е. бажана для оратора.

Естетика промови (від грец. — чуттєво сприйманий) — важливий момент композиції (розташування) змістовних частин тексту, а також організація мовної форми за законами краси, використання засобів поетики (тропів і т. ін.).

Етапи підготовки промови:

1. Вибір теми.
2. Складання плану.
3. Процес збирання матеріалу.
4. Запис промови.
5. Розмітка тексту знаками партитури.
6. Тренування оратора.

Етика промовця (грец. — той, що стосується моралі) — визначений традиційною мораллю оратора "момент істини": оратор не може виголошувати аморальні речі. Цей момент склався в нашій риторичній культурі в річищі тисячолітнього церковного впливу.

Етикетні формули — мовні кліше, що виникли в тій чи іншій національній мові у процесі культурного розвитку краю (привітання, формули ввічливості і т. ін.).

Жанри ораторські — диференціація ораторських творів як підвидів тієї чи іншої галузі красномовства.

Жаргонізми (від франц.— жаргон) — слова (словосполучення), що належать до лексикону вузької (найчастіше — професійної) групи. Професійний жаргон називають також сленгом. Оратор вдається до жаргону в крайніх, визначених ситуацією, випадках.

Продовження додатку А

Жест — система міміки, рухів рук і тіла, що відіграє допоміжну, але важливу роль у ораторському виступі. Неповторна система жестикуляції в культурі того чи іншого народу складається історично, що мусить бути враховано оратором. Культура Ж. оратора спирається й на вивчення акторської техніки. Ж. бувають механічні (автоматичні), ілюстративні та емоційні; ораторові рекомендується користуватися лише третім видом Ж., оскільки лише вони по-справжньому підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають у виділенні основних думок.

Здібності риторичні — сукупність природжених якостей (голос, постава, шарм, "магнетизм", філологічна обдарованість та ін.), що є фундаментом ораторської діяльності та сприяють успіху промови.

Зовнішня культура оратора — система засобів щодо створення іміджу промовця, яка базується на контролі зовнішнього вигляду (зачісці, одязі тощо), постави, погляду, жесту, голосу.

Ідея (від грец.— образ, начало):

1. Категорія візантійської риторики, що виражається в таких якостях стилю, як чіткість, чистота, висота, величавість тощо.

2. Категорія літературознавства: ставлення автора до своєї теми.

Ілюстративність промови (від лат. — наочне зображення):

1. Насиченість тексту, що його виголошує оратор, прикладами (цифровими, статистичними, життєвими та ін.). Можна також говорити про І., коли оратор вдається до живопису словом, використання звукових образів тощо.

2. Оснащення виступу наочністю (прозірки, таблиці тощо).

Імпровізація (експромт) (від лат. — несподіваний, раптовий) — промова, що виголошується без попередньої підготовки. І. ґрунтується на природному дарі слова, ерудиції та культурі промовця. Здатність до І. свідчить про обдарованість і найвищий рівень розвитку ораторських здібностей. Ораторам-початківцям не доцільно зловживати І.

Інверсія (від лат.— перестановка) — стилістична фігура: незвичний, нехарактерний порядок розташування слів.

Індукція (від лат. — впровадження) — спосіб мислення від конкретного до загального.

Інсайт (англ.— у полі зору, збагнення) — момент натхненного інтуїтивного проникнення в суть проблеми без попереднього логічного аналізу. Наявність І. (або імітація його) в промові здатна справити винятково сильне враження на слухачів.

Продовження додатку А

Інтелігентність (від лат. — обізнаний, мислячий) — здатність оратора генерувати думки та емоції, інтегрувати їх у річищі інтелектуальної проблеми та рафінувати крізь призму культури. І. невід’ємна від ерудиції, етики, естетики та ін. У сьогоdnішньому суспільстві І. вважається невід’ємним атрибутом оратора.

Інтонація (від лат.— голосно вимовляю) — ритмо-мелодійний малюнок мовлення, що базується в основному на підвищенні або пониженні тону.

Інформація (від лат. — пояснення) — загальнонаукове поняття, що набуло особливої вагомості, та універсальності у ХХ ст.

Іоанн Златоуст (бл. 350-407) — один з Отців Церкви, архієпископ Константинопольський, плідний автор і блискучий оратор, про що свідчить вже те, що його прозвали (Златоустом). Виступив як гострий політичний оратор, критикував імператрицю та знать, через що був підданий репресіям. Його проповіді, які він диктував скорописцям, принагідно широко й ерудовано коментуючи Біблію, є зразком християнської риторики, а його бурхливий захоплюючий стиль змальовує духовне життя Візантії з великою виразністю.

Іронія (від грец.— прихований глум) — стилістична фігура, з допомогою якої оратор дає зрозуміти аудиторії своє критичне ставлення до об’єкта промови, хоча прямо його не висловлює.

Ірраціональні моменти промови — апеляція оратора до стихії емоційного, розбурхання почуттів аудиторії (любов, ненависть, співчуття тощо).

Ісайя (бл. 760 - бл. 699 до н. е.) — великий пророк Біблії, що мав значний вплив на духовне і політичне життя свого часу. Автор книги, у якій розгорнуто викладено концепцію Месії, що дає підстави іменувати його "Євангелістом Старого Завіту".

Ісократ (436-338 до н. е.) — викладач риторики та оратор в Афінах в епоху політичної кризи суспільства. Отримав освіту у софістів. Відкрив свою школу риторики (бл. 390 до н. е.), слухачами якої були переважно молоді аристократи. Красномовство розглядав як ключ до знання взагалі, як основу освіти молоді. Стилю І. притаманні складні періоди, ритмізованість мови, чітка композиція. І. був одним з найвизначніших античних авторитетів у сфері риторики.

Історія риторики — галузь знання, що вивчає виникнення, становлення, розвиток і сучасний стан красномовства.

Каламбур (від франц. — гра слів) — стилістична фігура, заснована на грі омонімами.

Продовження додатку А

Канцеляризми — штампи ділової мови, яких ораторові доцільно уникати. Можуть бути засобом пародіювання.

Каталог (грец. — список) — перелік, список предметів, складений за порядком, що полегшує їх пошук. Розрізняють алфавітний каталог, у якому описи розташовано за алфавітом прізвищ авторів або заголовками творів; систематичний каталог — за галузями знань, наукових дисциплін тощо (наприклад, українська мова, китайська література, фізика і т. ін.).

Квінтіліан Марк Фабій (бл. 35-96 н. е.) — видатний оратор, теоретик риторики та педагог Давнього Риму, який підсумовує величезний досвід античності. Перший оратор, який став називатися професором, тобто знавцем своєї справи. Труд його життя — "Про виховання оратора" (у 12 книгах) було знайдено лише в епоху гуманізму (XVI ст.), після чого ім'я К. набуло величезного авторитету. Він вважав риторику могутнім засобом розвитку природних здібностей дитини, закликав до кропіткої індивідуальної праці, до розвитку свідомості та мови дитини: справжній римлянин мусив вміти гарно говорити.

Класична освіта — започаткована в епоху Відродження, базувалася на вивченні античності та риторичному досвіді. Проте в XVIII-XIX ст. центр уваги тут змістився на вивчення художньої літератури й увага до риторики згасла.

Кліше (від франц. — штамп) — шаблонні, затерті вирази, яких ораторові слід уникати.

Композиція (від лат. — складання, створення) — розташування складових літературного твору (компонентів).

Конспект (від лат. — огляд) — коротке занотування змісту певного тексту (план, тези, приклади тощо). У К. занотовуються найсуттєвіші положення. У процесі конспектування розвивається логічне мислення, вміння виділяти головне, зростає культура мови. К. необхідний для оратора-початківця.

Культура мови оратора — відповідність мови оратора до норм слововживання, орфоепії і т. п.; вміння будувати свій (індивідуальний) стиль з урахуванням найвищих духовно-літературних досягнень свого суспільства. К. м. є обов'язковою для оратора.

Лабільність (від лат.— нетривкий, незбалансований) — вміння людини швидко переходити від однієї проблеми до іншої, уникаючи помилок.

Лаконізм — стисле, чітке вираження думки, без пишномовних прикрас.

Лігота (від грец. — простота) — троп, що базується на художньому зменшуванні.

Продовження додатку А

Логічна побудова промови — базується на дотриманні законів логіки (закони тотожності, протиріччя, виключеного третього, достатньої підстави), що забезпечують чітку послідовність думки та врівноваженість частин тексту.

Метафора (від грец. — перенесення) — троп, що будується на перенесенні значення (ознаки) слова за принципом подібності на інше. М. за своєю суттю можна назвати скороченим порівнянням, тільки тут не названо предмет порівняння.

Метонімія (від грец. — перейменування) — троп, побудований на переносі назви з одного предмета на інший за суміжністю значень.

Міміка (від грец.— наслідувальний) — рухи м'язів обличчя, якими виражаються емоції та почуття людини. Оратор повинен вміти контролювати міміку та мобілізувати мімічні засоби для виразу своїх емоцій і впливу на аудиторію.

Міф — система мислення, властива людині поряд з релігійним і науковим осмисленням світу; на архаїчних стадіях становлення суспільства є універсальною системою, з якої лише згодом виокремлюються релігія, наука, мистецтво, філософія тощо.

Мова — основний засіб спілкування і взаєморозуміння людей, основа ораторської діяльності. Оратор, розвиваючи індивідуальний стиль мовлення, є разом з тим носієм і виразником можливостей національної М.

Мовний етикет — система риторичних формул, що прийнята в даному суспільстві, класі, прошарку. Зокрема, це риторичні звертання: Пані та панове! Добродії! тощо.

Наочність — додаткова система доказів (таблиці, діаграми, ілюстрації тощо), яка збільшує можливості впливу на аудиторію. Не слід плутати Н. та систему технічних засобів навчання (магнітофони, діапроектори тощо). Досвідчений оратор не зловживає Н., але й не зневажає нею.

Настрій — емоційний стан оратора, що накладає відбиток на його поведінку та мовлення і передається слухачам. Промовцеві важливо вміти контролювати свій Н.

Натхнення — піднесення душевних сил оратора, яке розкріпачує творчі можливості особистості й забезпечує надзвичайну мобілізацію уваги аудиторії. Досвідчений оратор може досягти Н. за допомогою певної методики.

Національна мова — реальний фундамент національної культури в її юридичних, політичних, релігійних, науково-освітніх і побутових аспектах.

Продовження додатку А

Неологізми (від грец. — нові слова) — слова (словосполучення), що створюються самим автором. Вони використовуються найчастіше поетами; ораторові рекомендується уникати Н. як незрозумілих для слухачів.

Неориторика — нова риторика, що виникла у другій половині ХХ ст. на ґрунті нових наукових дисциплін і ставить на меті насамперед комунікативний акт, спілкування оратора з аудиторією, рольову ситуацію, методи переконання.

Норма у красномовстві (від лат. — взірець) — система етичних, граматичних та естетичних правил, які вироблено у межах певної культури і на яких базує свою діяльність оратор.

Норма літературна — регламентоване орфоепічними, лексичними, граматичними та стилістичними правилами використання засобів національної мови.

Образ художній — специфічна форма переосмислення життя митцем, що визначає стилістику мовних рішень. Властива переважно поезії, але здавна широко використовується ораторами.

Об'єкт промови — явища реальної дійсності, що становлять матеріал для ораторської теми.

Об'єктивність промовця — неупередженість оратора, справедливість його оцінок. О. п. визначає, як правило, заздалегідь успіх оратора.

Опис — змалювання в слові (нерідко із застосуванням поетичних засобів) обставин, що є об'єктом уваги.

Опонент (від лат. — той, що заперечує) — уявний чи реальний співрозмовник оратора, який має супротивну позицію. Ораторові важливо дотримуватися норм коректності у ставленні до О.

Оратор, ритор (лат. — промовляю) — особа, яка виголошує промову.

Орфоепія — правильна вимова, система норм вимови в певній мові.

Пам'ять — психофізичний процес закріплення, збереження та відтворення інформації. Для оратора важливо тренувати П.; допускається використання конспектів з метою її підтримки.

Панегірик — жанр пишномовної похвали у старовинній риторичі.

Парадокс (від грец. — дивний, неочікуваний) — стилістична фігура: неочікувана думка, висновок, що різко розходяться із загальноприйнятою думкою чи з логікою попереднього тексту.

Пауза — тимчасовий інтервал в мовленні, визначений кількома чинниками:

- 1) дихальним ритмом людини;
- 2) логічною структурою тексту;
- 3) психологічним членуванням тексту.

Продовження додатку А

Пафос (від грец. — пристрасть) — ставлення оратора до своєї ідеї — наприклад, захоплення й піднесення, що передаються слухачам (патетична промова).

Перифраза (грец. — біля, навколо + кажу) — троп, описовий зворот мовлення, що вживається для надання реченню більшої виразності, щоб уникнути повторення.

Персоніфікація (від лат.— особа + робити) — троп, що базується на наданні абстрактному явищу рис живої особи.

Підтекст (англ. — прихований зміст тексту) — те, що розуміють "між словами". П. виражається інтонацією, мімікою, жестами тощо.

План — структурна модель майбутнього ораторського тексту, його ідейний "скелет". П. конденсує основні моменти структури ораторського твору. Основні його види: простий, складний і цитатний.

Платон (427-347 до н. е.) — великий давньогрецький філософ, засновник вчення про світ ідей, теоретик державності, блискучий літератор; розвивав свої ідеї у формі філософського діалогу, наслідуючи усну традицію Сократа. Слідом за Сократом П. розвінчав софістику як "мистецтво обдурювання". За П., оратор має два роди здібностей: здатність звести все до єдиної думки та здатність розкласти явище на складові частини (сучасною мовою — синтез і аналіз).

Повтор (реприза) — дублювання оратором час від часу слова (слів, фрази), що нагадують про основну проблему і слугують засобом ідейно-формальної ритмізації виступу.

Повчальне слово (дидактика) — характерний різновид релігійної літератури; наприклад, книги Писань у Старому Завіті.

Поетика:

1. Вчення про художню літературу як таку.

2. Вчення про прийоми "прикрашення" прозаїчної та поетичної мови ("піїтика").

3. Дисципліна, що близька до стилістики, яка вивчає поетичну функцію тропів і фігур.

Помилки мовні — порушення літературної норми (неправильні наголос, вимова окремих звуків, вживання слів за семантикою, значенням, невміння враховувати стилістичне забарвлення слова (фрази), включати слово (фразу) в контекст, розрізняти окремі морфеми у слові, тавтологія, плеоназм, слова-паразити тощо).

Порівняння — троп, що будується на зіставленні одного предмета з іншим за спільною ознакою.

Продовження додатку А

Прокопович Феофан (1681-1736) — видатний церковний діяч, учений, проповідник і теоретик риторики. Отримав ґрунтовну для того часу освіту в Києві та Римі, був професором риторики та піітики (поетики), а згодом ректором Києво-Могилянської Академії; популяризував ідеї Просвітництва. Автор низки творів, в яких викладено теорію та практику тодішньої риторики.

Проповідь — основний жанр церковної риторики (гомілетики).

Пророче слово — специфічний різновид релігійного красномовства, що будується на мовленні безпосередньо від імені божества.

Психологічна реакція аудиторії — момент, надзвичайно важливий для оратора, оскільки свідчить про успіх чи неуспіх промови. П. р. а. може бути позитивною чи негативною, тому досвідчений оратор окрім використання системи логічних доказів, завжди апелює і до емоцій слухачів.

Ритор (від грец. ритор) — те саме, що й оратор, промовець. В античному суспільстві також — викладач риторики; так само і в українських братських школах.

Риторика (від грец — наука ораторського мистецтва, красномовства) — наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей. Склалася як наука в основах своїх у Стародавній Греції. В Україні поширюється з кінця XVI ст.; довго викладалася разом з поетикою.

Риторичне звертання — стилістична фігура, що виражає емоційне ставлення оратора до об'єкта його промови. Оратори звертаються часто не тільки до людей, а й до неживих предметів або абстрактних понять. До Р. з. можна віднести й етикетні формули.

Риторичне запитання — стилістична фігура; запитання, відповідь на яке вже закладено в ньому самому, або ж відповідь не потрібна.

Риторичний вигук — стилістична фігура, що є гаслом у чистому вигляді.

Риторські школи (від грец. — ораторська школа) — школи, що готували ораторів (переважно політиків) у Стародавній Греції (з V ст. до н. е.), а потім у Римі. Освіта будувалася як продовження граматичної школи: поруч з літературою, філософією, математикою тощо тут широко вивчалася — на основі практичних занять — риторика. Ця традиція перейде в середньовічну освіту і триватиме до середини XVIII–початку XIX ст.

Сатира (від лат.— суміш) — змалювання явищ у гостро критичному вигляді. С. відрізняється від гумору саме цією гостротою, її не слід ототожнювати з іронією — прийомом більш тонким.

Продовження додатку А

Символ (від грец. — умовний знак) — троп, покликаний змалювати невичерпну складність явища, багатозначна метафора.

"Сім вільних мистецтв" (лат. — програма середньовічної освіти (школи та підготовчі відділення університетів), що складалася із семи дисциплін, серед яких була і риторика в системі так званого тривіуму.

Слово — жанр давньоукраїнської риторики; С. мовилося громадськими діячами до народу в якихось важливих ситуаціях. З часом С. стали називати й літературний твір (наприклад, "Слово про Ігорів похід"), а також церковну проповідь ("Слово про Закон і Благодать").

Смотрицький Мелетій (1572-1633) — блискучий український письменник і графік, у духовних шуканнях якого відбився шлях української релігійно-культурної думки епохи Ренесансу. Діставши прекрасну західну освіту, органічно пов'язаний водночас з традиціями Острозької школи, С. з величезним талантом красномовця обстоював спершу православ'я, а потім — унію.

Сократ (470-399 до н. е.) — великий грецький філософ, вчитель Платона, який гостро критикував софістику. Він ототожнював поняття добра, щастя і добродієвності з правдою. За С, знання розпочинається з самопізнання, точніше, з усвідомлення власного незнання. Він примушував шукати істину шляхом бесіди.

Софіст (від грец. — мудрець, митець, винахідник) — з V ст. до н. е. С. стали називати вчителів філософії, які навчали мистецтва сперечатися і перемагати за будь-яку ціну (навіть із застосуванням свідомої облуди), що було важливим для клієнтів суду, а також виховували вміння говорити з проблем політики, будь-якої науки тощо. Красномовство було для них самоцінним об'єктом уваги.

Стиль (від лат. — стрижень для письма) — спосіб викладу, організація мовлення. Старовинна риторика розглядала С. як об'єктивну систему мовних правил, що мусив опанувати оратор. На цьому базуються традиційні поняття високого, середнього та низького С.

Структура ораторського твору — модель побудови виступу з певних складових частин, найпростішими з яких є вступ, виклад, висновки. С. о. т., що виникла в античні часи, постійно ускладнювалася (наприклад: вступ; опис, оповідь, міркування; висновки-заклик і т. ін.).

Суб'єктивність оратора — цілком закономірне і навіть бажане явище за умови, що власні цінності не нав'язуються силоміць, а сама С. не переростає в суб'єктивізм.

Продовження додатку А

Тези — вид конспекту, стислий запис основних положень плану промови в дещо розгорнутому вигляді. Т. інколи можуть набувати характеру цитатного плану.

Тема — проблема, що покладена в основу ораторського виступу. Т. завжди конкретна, стосується одного питання. Сукупність тем у межах одного тексту утворює тематику, що відбиває у своїй сукупності багатогранний і складний об'єкт уваги. Проте в тематиці завжди домінує основна Т., якій підпорядковано підтеми та мікротеми. Тема може бути розкритою чи нерозкритою (останнє означає провал оратора).

Темп мовлення (від лат. — час) — швидкість, з якою проголошується промова; вимірюється кількістю звуків (або складів), що вимовляються за секунду. Занадто швидкий Т., так само, як і занадто повільний, ускладнює сприйняття промови.

Типи промов за знаковим оформленням і закріпленням :

1. Промови, що виголошують за конспектом.
2. Промови, що готують заздалегідь, але не вчать напам'ять.
3. Промови, що пишуть заздалегідь і вчать напам'ять.
4. Імпровізовані промови (експромти).

Толерантність (від лат. — терплячий) — повага до чужих позицій і концепцій. Наявність Т. в оратора — свідчення його духовної зрілості та сили.

Увага аудиторії — запорука успіху промовця, який ніколи не повинен втрачати з поля зору цей важливий момент.

Уособлення — троп, що дозволяє надавати неживим речам або нелюдському життю людських рис.

Установка ораторська — рієнтація промовця на доведення певних тез, формування певного ефекту сприйняття промови різнотипною аудиторією, використання того чи іншого кола прийомів.

Харизма (від грец.— Божий дар) — сприйняття тієї чи іншої особистості як такої, що має особливе обдарування та гарантує незмінний успіх своїм прихильникам. Харизматичні оратори найчастіше виступають у сфері релігійної проповіді, інколи в політиці.

Цитування — один із сильних засобів впливу на аудиторію, особливо коли цитується авторитетне джерело, оскільки це виглядає звичайно як доведення оратором своєї правоти.

Продовження додатку А

Цицерон Марк Туллій (106-43 до н. е.) — великий римський оратор та політик, ворог тиранії, який заплатив життям за оборону принципів республіканізму. Навчався у Римі, де отримав блискучу юридичну, філософську та риторичну освіту. Його промови, значна частина яких дійшла до нашого часу, є зразком класичного латинського стилю. Найбільше значення для риторичної теорії мають три книги Ц.: "Про оратора" (змалювання авторського ідеалу промовця), "Брут" (нарис історії римського красномовства) та "Оратор" (питання стилістики промови).